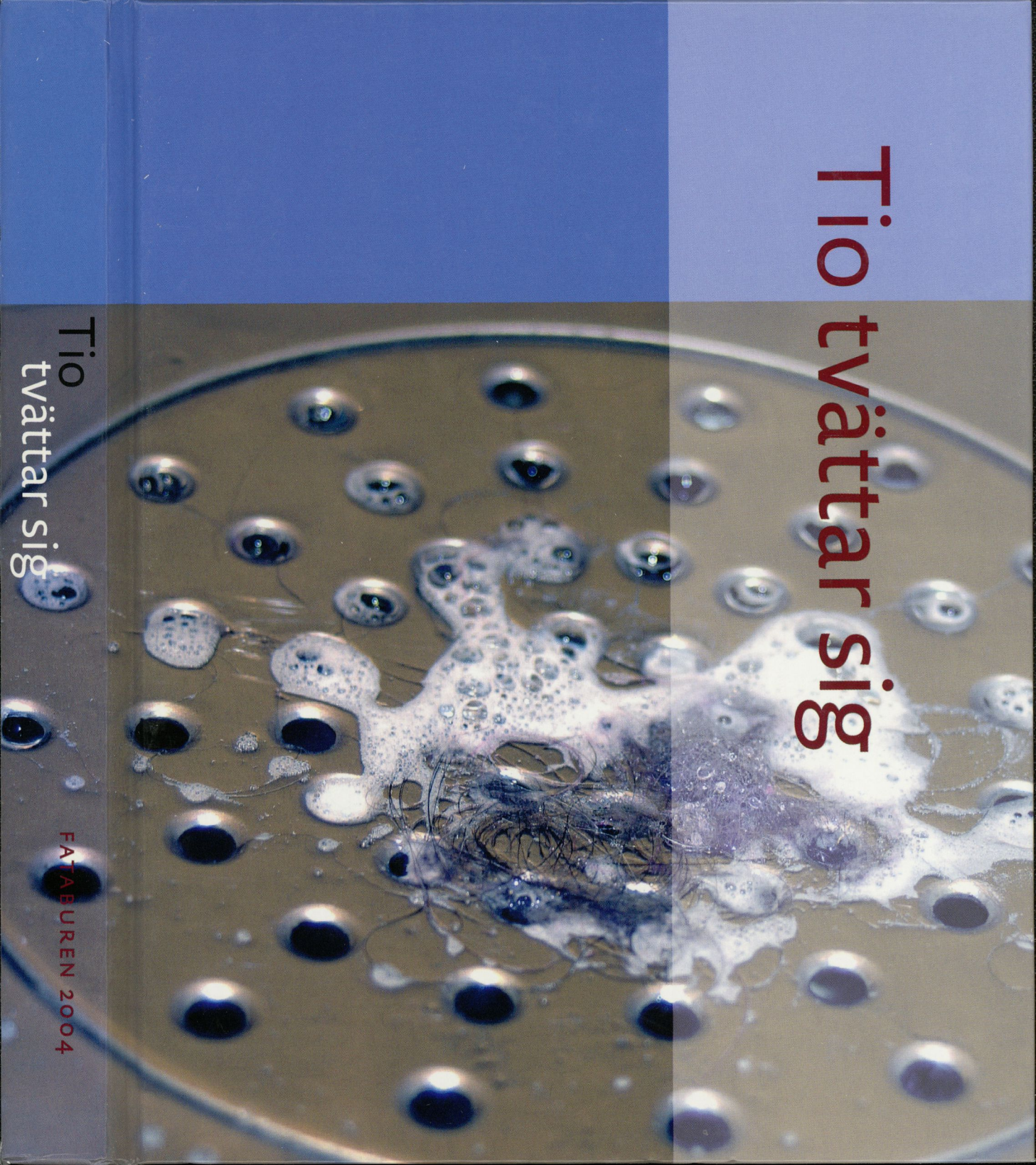

Tio tvättar sig

Tio
tvättar sig

FATABUREN 2004

TIO TVÄTTAR SIG

Tio tvättar sig

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK 2004

FATABUREN Nordiska museets och Skansens årsbok, är en skatt av kulturhistoriska artiklar som publicerats under mer än ett sekel.

Årsboken började som ett häfte med rubriken »Meddelanden«, redigerat 1881 av museets grundare Artur Hazelius för den stödjande krets som kallades Samfundet för Nordiska museets främjande. 1884 publicerades den första kulturhistoriska artikeln och när publikationen 1906 bytte namn till »Fataburen. Kulturhistorisk tidskrift« kom de vetenskapliga uppsatserna att dominera innehållet. Från och med 1931 fick årsboken Fataburen en mer populär inriktning och i stora drag den form som den har idag. Fataburen har sedan dess förenat lärdom och sakkunskap med syftet att nå en stor publik.

Från början har årsboken varit en förbindelselänk till stöd- och vänföreningar och idag är den också en viktig länk mellan Nordiska museet och Skansen, två museer med en gemensam historia. Varje årsbok har ett tematiskt innehåll som speglar insatser och engagemang i de båda museerna.

Museernas verksamhetsberättelser trycks numera separat och kan rekvireras från respektive museum.

Fataburen 2004
Nordiska museets förlag
Box 27820
115 93 Stockholm
www.nordiskamuseet.se

© Nordiska museet och respektive författare
Redaktör Christina Westergren
Bildredaktör Birgit Brånvall
Bildsökning även Tomas Fermelin
Omslag och grafisk form Lena Eklund
Omslagsbilder foto Mats Landin och Lis Granlunds familjealbum
För- och eftersättsblad se bild s. 88
Foto s. 2 Birgit Brånvall
Tryckt hos Fälvh & Hässler, Värnamo 2004
ISSN 0348 971 X
ISBN 91 7108 494 0

INNEHÅLL

Inledning 7

Vattnets renande och läkande kraft
Om hälsobrunnar, offerkällor och volontären Johan Lundin 13

LENA KÄTTSTRÖM HÖÖK

Läkaren, hygien och äcklet 49

KARIN JOHANNISSON

När Rya-Rya badade 63

DAN WALDETOFT

I hetluften
Svensk bastu som ideologi och praktik 87

JONAS FRYKMAN

Ut ur skiten!
Om hygien i folkhemmets bostadsfråga 109

KLAS RAMBERG

Hela Sveriges lilla Lort-Lisa 133

LIS GRANLUND

Riktigt rent 151

NORA WEINTRAUB

Loppor och löss går igen 167

MIA TERÉNT

I profetens efterföljd
Om tandborstar och tandvård i öst och väst 185

ULF HAMILTON

Susanne i duschen
En typiskt personlig berättelse 205

CHRISTINA WESTERGREN

Summaries 229

Källor och litteratur 243

Corona och Amelie. Foto Peter Segemark 2004.

Inledning

Ren som ett nyfött barn, säger vi. Ändå tvättar vi våra barn grundligt från födseln och de flesta av dem fortsätter sedan att skrubba sig på egen hand, som det verkar idag alltmer frenetiskt.

Bilden av det rena barnet talar om tron på något ursprungligt gott inom oss alla och samtidigt om ambivalensen inför det mänskliga livets villkor, kroppens förändring och förfall, risken för fysisk och psykisk nedsmutsning. Att tvätta sig är en handling med många och ibland motsägelsefulla betydelser, en blandning av stort och smått, vardagligt och högtidligt, något närgånget med en övergripande symbolik. 1900-talets hygien har varit en väg till hälsa, en ny kunskap om smitta och sjukdomsorsaker. Men hygien kan också vara ett sätt att ordna världen, ett allmänmänskligt och samtidigt i hög grad kulturellt beteende, en kroppslig nödvändighet som också är en tankefigur.

Nu ska vi läsa hette min första läsebok. I 1950-talets värld var det viktigt att vara ren inte minst i skolan. Jag hade en känsla av att det var något viktigare för flickor, men där mor i boken vinkar av sina skolbarn står det tydligt: »Tor och Lena är lika rena.« Vid bokstaven N finns negern som blir ren och fin i en

CHRISTINA
WESTERGREN är
redaktör för Fataburen.

laggad träbalja, och vid bokstaven S sotaren, som »kan bli ren som du«. Kön, klass och hudfärg var inget problem bara man hade tvål och vatten. Vissa djur stod dock utanför den tvättade gemenskapen: grisen var inte söt eftersom den inte var ren.

Hur skiljer vi idag rent från orent? Finns det nya sätt att ringa in smutsen och ta avstånd från de smutsiga? Har våra vardagliga ritualer spår av olika tiders föreställningar om äckel och välbehag, om vattnet och naturen, om kroppen och själen, om skam och sinnlig njutning? Vet vi vad vi tvättar bort med våra lätt-tillgängliga produkter i våra väl fungerande badrum? Utanför hemmet finns spa, badstränder och äventyrsbad där vi umgås med våra kroppar och varandra. Vad söker vi där, vad gör badet till en hälsokur eller ett äventyr, vad innebär kroppsvård för själen?

Smuts och tvättande är självfallet betydelsefulla inslag i ett kulturhistoriskt museum. I Nordiska museets samlingar får den tvättintresserade sitt lystmäte. Både som speciell företeelse och som beståndsdel i andra centrala kunskapsområden, som bostad, arbetsliv och textilier, har hygien en viktig plats. Nordiska museet har också tidigare, 1970, haft hygien både som utställnings- och årsbokstema. Mycket presenterades redan då, men de drygt 30 år som gått har inneburit både nya vanor och nya perspektiv. Synen på hygien har i ännu högre grad kopplats samman med miljöfrågor och betydelsen av det kroppsliga har under senare år fått uppmärksamhet på olika sätt i debatt och forskning. Fler minnen av mänskligt tvättande i form av föremål, bilder och texter har samlats, men det handlar egentligen inte om föremål och arkivalier utan om en viktig kunskap.

Fataburen 2004 har anknytning till flera permanenta utställningar i Nordiska museet, till en nyproducerad webbutställning, till verksamhet för barn och till Skansens projekt Alla tiders hälsa. Men framför allt kan årets tema ses som ett av många sätt att närma sig Nordiska museets mångskiftande material och som ett prov på den både djupa och breda kunskap som museet kan erbjuda sina besökare. På så vis finns också ett samband med den pågående omflyttning och ombyggnad i museet som kommer att skapa rum för kunskapsförmedling och publikkontakt, där Nordiska museets innehållsrika samlingar kommer att bli tillgängliga på ett nytt och materialöverskridande sätt.

Den första av bokens artiklar har sin upprinnelse just i arbetet med omflyttningen. Lena Kättström Hööks magasinsinventering väcker föremål ur törnrosasömmen. Hennes artikel gör dem till påminnelser om människor och liv, och i det här fallet om det renande och läkande vattnets betydelse för *Johan Lundin*.

Det renande och läkande har sin motsats i smuts och sjukdom. Om den hotande känslan av äckel och om *läkarens* roll för en modern och hygienisk syn på kroppen, skriver Karin Johannisson.

I Dan Waldetofts artikel, som grundar sig på en av museets mest omhuldade materialkategorier, badar statarflickan *Rya-Rya* på ett uppseendeväckande vis i en lantlig befolknings föreställningsvärld. Kallbadet har sedan utvecklats under inflytande av andra grupper i samhället.

Folkhemmet och folkuppfostrarnas betydelse för hygien är omvittnad. Om det njutningsfyllda bastubadets ursprung i en ideologi med ordning och reda på programmet och om eldsjälens *Jan Ottosson* skriver Jonas Frykman.

I folkhemmets bostäder rör sig Klas Ramberg. *Albert Aronsson*

var en av förkämparna för ljus, luft och tvättmöjligheter åt alla och envar, en dröm som i stora delar också realiserades. Men folkets drömmar förändrades och slumstämpeln visade sig kunna drabba de modernaste av miljöer.

Ett praktiskt exempel på 1900-talets bostadsstandard och syn på renlighet, men ur ett annat klassperspektiv, är Lis Granlunds artikel. *Lis Granlund* heter också huvudpersonen, som inte bara beskriver egna hygienförhållanden utan också sitt arbete på 1970-talet med Nordiska museets stora utställning Lort-Sverige?

Lortsverige och folkhemmet tillhör en förgången tid och en liten värld. *Fiona*, en flicka av idag i en annan världsdel, inleder Nora Weintraubs artikel om renhetsbegrepp och stereotyper i olika kulturer och i ett mångkulturellt Sverige, där många också gör anspråk på tolkningen av smuts och renhet.

Ohyra av olika slag har ofta förknippats med smuts, fattigdom och skam. Huvudlöss har åter blivit vanliga men romangestalten *Margits* skamkänsla drabbar knappast dagens barn. Saklig kunskap och osakliga föreställningar om loppor och löss beskriver Mia Terént.

Profeten Muhammed borstade sina tänder noga, vilket antagligen har betytt mycket för tandvården i arabvärlden. Om skillnaderna mellan öst och väst och om utvecklingen i västvärlden av ett ofta tabubelagt hygienområde skriver Ulf Hamilton.

Vår tids tvättande sker i ett samhälle där utsidan är det som räknas. *Susanne* är en ung kvinna som 1997 skrev till Nordiska museet om sitt tvättande. Berättelsen har valts ut av mig för att den, i alla fall just nu, tycks vara mycket typisk för nutiden.

Så är tio artiklar, tio författare och tio huvudpersoner presenterade. Personerna är levande, ihågkomna eller påhittade. Här finns både män och kvinnor, olika sociala skikt, olika tider och olika åldrar. Tyngdpunkten ligger i skildringar av svenskt 1800- och 1900-tal. Det finns också en tendens att kvinnorna nämns med förnamn och att de representerar ett konkret och personligt tvättande medan männen står för renhetsideal och samhällsomdaning. Att lyfta fram förhållanden utan att befästa fördomar är inte alltid lätt. Redaktören tvår sina händer.

Vem var Johan
Lundin? Kryckorna
som han lämnade
efter sig leder oss in i
1800-talets brunnsliv.
Foto Mats Landin,
Nordiska museet.

Vattnets renande och läkande kraft

Om hälsobrunnar, offerkällor och volontären Johan Lundin

Vatten är livsnödvändigt och oförgängligt. Vi bär alla urhavet inom oss och lämnar det vidare till våra efterkommande. Tanken svindlar. Inom oss kan vi ha en vattendroppe som för miljontals år sedan dracks av en dinosaurie. Kanske Sokrates tvådde sina händer i samma vatten som vi nu dricker.

Vattnet binder oss samman och ända sedan urminnes tider har vattnet tillmätts olika, ibland magiska, egenskaper. Vatten ansågs vara ett utmärkt skyddsmedel mot de onda makter som förr ständigt antogs hota människors hälsa. Det är en världsomfattande tro att onda makter själva levde i smuts och orenlighet. Om vattnet fick rena kroppen vek alla onda väsen undan. I många sägner om övernaturliga väsen kan dessa bara skada människan om hon är otvättad. En bonde i Vittskövle, Skåne, som förargat bäckahästen, hotades av denne med orden: »Om jag träffar dej otvättad en morgon, ska jag allt ge dej, för att du slagit mej!«

LENA KÄTTSTRÖM

HÖÖK är intendent med ansvar för folktro och folkmedicin inom Nordiska museets antikvariska avdelning.

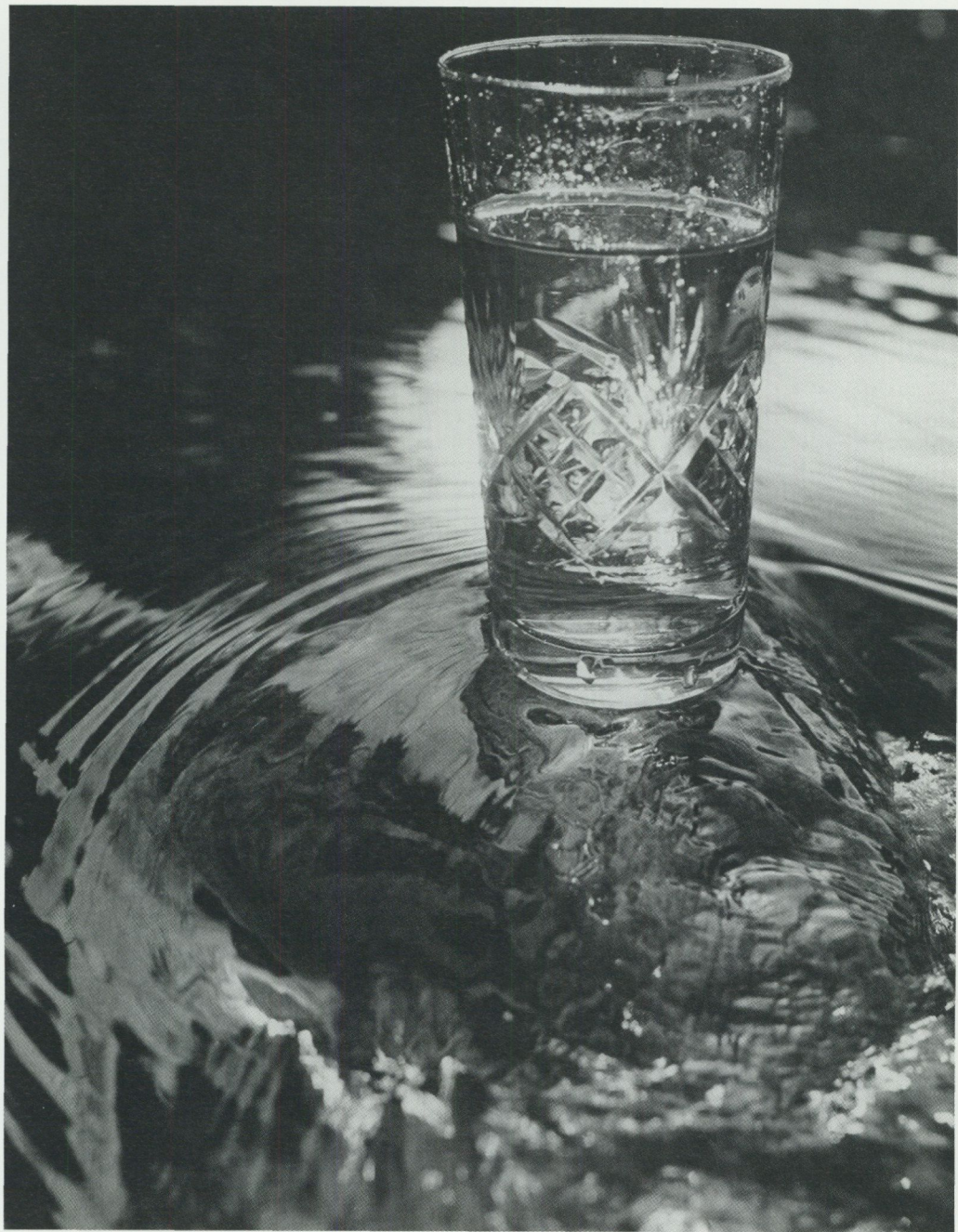
Tron på att vattnet renar, inte bara från smuts utan även från sjukdom, går som en röd tråd genom historien. Idag känner vi till hygienens betydelse för att bota och förhindra spridning av sjukdom, men vattnet har även tillskrivits andra egenskaper som på olika sätt hade både förebyggande och botande verkan. Man drack »märg i benen« vid offerkällorna och vatten ingick i otaliga huskurer. Vid hälsobrunnarna renades kroppen, både invärtes och utvärtes, för att få kropp och själ i balans. För att hålla sig frisk och bota olika åkommor skulle man dricka och bada i olika sorters vatten. Tron på vattnets mirakel lever ännu. Se bara på dagens mineralvattendrickande och spa-vistelser. Vad är det vi tror oss köpa om inte hälsa och harmoni genom vattnet?

Källoffer från Djurgårdsbrunn

Våren 2003 inventerades »tro och sed-magasinet« i Nordiska museet inför en flytt till mer ändamålsenliga lokaler i Munkhättan. Plötsligt dök det upp ett stort antal kryckor. På översta hyllan under taket låg inte mindre än 28 stycken kryckor, inklusive ett par lösben. Första tanken var att det handlade om lysningsseden »käpp och krycka«, där ett par sådana i miniatyr överlämnas till fästfolket att stödja sig på, fast här var kryckorna i naturlig storlek. Vid kontroll i föremålsdatabasen visade det sig dock att kryckorna, alla med inventarienummer 107.183, var »källoffer från Djurgårdsbrunn«.

Ytterligare uppgifter fanns att hämta i museets huvudliggare: Kryckorna skänktes till museet 1906 av direktör C. A. Söderlund, källarmästare vid Djurgårdsbrunns vårdshus. De uppgavs vara från 1800-talets början och »kvarlämnade av sjuklingar

Höger sida. Rent vatten kan vara en bristvara idag, men i Sveriges kranar porlar ett av världens renaste vatten. Foto Kerstin Bernhard 1977. Nordiska museets arkiv.

som vid brunnen återvunnit hälsan«. Hade dessa blivit så friska av att dricka brunn att de slängt kryckorna och vandrat därifrån för egen maskin? Eller hur hade det hela gått till?

Vid en närmare genomgång av kryckorna visade det sig att samtliga var av trä och enkelt utformade, en del med textilstoppning upptill över den bygel som placeras i armhålan. Somliga var försedda med inskriptioner och årtal:

WOLLÄN:T:W:K:A:F: No 16 IOH: LUNDIN. 2c 1804.

Afsk: Wolont. vid Kl. A:F:G:E:S: Söderberg 1804

Hustru Källberg. 1805

Betienten Joh:Frisk 1805

Maria [Per?]ling 1796

Jungfrun Elisabeth Henning[?] Praktikant 1805 U.....källan
[Ugglevikskällan?]

Maria

Sjöm. AND:Sundgren 1804

Nyman

Alla de tjugioåtta kryckorna, inklusive ett par lösben, som skänktes till Nordiska museet 1906 av källarmästaren vid Djurgårdsbrunn under beteckningen »källoffor från Djurgårdsbrunn«. Foto Mats Landin, Nordiska museet.

Kryckorna väckte många frågor. Varför fanns det ett så stort antal och hur kom det sig att de lämnats kvar vid Djurgårdsbrunn? Vad kunde inskriptionerna och årtalen betyda, vad hade hänt? Det verkade enklast att försöka ta reda på det via de kryckor

Volontären Söderbergs lösben. Foto Mats Landin, Nordiska museet.

och lösben som ägts av Lundin och Söderberg. De hade båda titeln *volontär*, enligt Nationalencyklopedin en »fast anställd militär med menigs tjänstegrad som undergår utbildning till underbefäl«. Kanske kunde det gå att hitta några uppgifter om dem i Krigsarkivet. Mycket riktigt, efter en halv dags letande lyckades vi säkerställa »Wolontaire Nr 16 Johan Lundin vid Kongl. Arméens Flotta och Stockholms Escaders Sjö Artilleri Batallion« som användare av ett par av kryckorna. Han föddes i Stockholm år 1766 och skrevs in vid flottan 1789. Han var 5 fot och 6 tum lång (ca 165 cm), sjöman och lutheran. 1789 står han som gift, men senare är han ogift. Han tjänstgjorde vid Skeppsholmen i Stockholm, men 1803 var han »Utrikes permitterad enl. uppvist attest«.

Under 1804, det årtal som är inskuret på kryckorna, står Nr 16 Johan Lundin noterad som »sjuk« men fortfarande utrikespermitterad. Frågan som inställer sig då är ju om han blivit skadad i något krig. Men längst bak i mönsterrullan för år 1804 ligger en lös lapp med rubriken »Sjukförslag« och längre ner på denna lapp står: »Volontair Johan Lundin – Giktvärk.« Ingen rejäl krigsskada således. Och årtalet 1804 får sin förklaring som det år då kryckorna började användas.

Men vad hände sedan? Blev Johan Lundin helt frisk? Blev han botad av en kur vid Djurgårdsbrunn och offrade han i så fall sina kryckor av tacksamhet? I mönsterrullan för år 1805 är han »sjuk på sjukhuset« och samtidigt utrikespermitterad. 1806 och 1807 är han »sjuk på sjukhuset« men det nämns inte längre något om utrikespermitterad. Han står fortfarande kvar på avlöningsrullan. Sedan blir arkivhandlingarna mer knapphändiga och vi hittar honom inte längre.

Samtidigt har spåret till Djurgårdsbrunn visat att en doktor

Nils Åkerman där år 1821 anlade Gymnastiskt-ortopediska institutet, som 1828 fick namnet Josefinska ortopediska institutet efter dess beskyddarinna kronprinsessan. Det avsåg särskilt att »lemna vård och bot åt personer, som lida av hvarjehanda missbildningar, såsom snedhet i ryggen, krökning av benpiporna, fötternas onaturliga skapnad m.m.«. Förutom vattenkurer utsattes patienterna för sjukgymnastik, elektriska behandlingar, sträcksängar och stödjebandage. Det var ju perfekt – det låter som en lämplig behandling för Lundin. Men skulle han ha gått på kryckor ända från 1804 till 1820-talet, i bortåt 20 år, för att sen plötsligt bli frisk?

Jag får ett meddelande från Stockholms stadsarkiv om att de hittat »Volontären vid 2 comp nr 16 Lundin« i sina handlingar. Enligt Skeppsholmsförsamlingens dödbok dog han vid 42 års ålder den 23 december 1808 – av feber. Så snöpligt. Där försvann kopplingen till Josefinska ortopediska institutet. Men eftersom årtalen på de övriga kryckorna sträcker sig från 1796 till 1805 borde det ju ha funnits någon verksamhet vid brunnen även tidigare. Det visar sig dessvärre svårt att hitta arkivhandlingar från Djurgårdsbrunn. De uppgifter jag får fram, som till stor del består av kartor, visar i alla fall att man haft botande verksamhet vid brunnen även före 1821. Vid den tid Johan Lundin skulle kunna ha vistats där, åren 1804–1808, kunde Djurgårdsbrunn erbjuda både brunnsdrickning och olika terapeutiska bad i badhus. Det fanns fattighus för medellösa samtidigt som det fanns välgörenhet även för mindre bemedlade högreståndspersoner.

Men vad var det då med vattnet som gjorde dessa mirakulösa tillfrisknanden möjliga? Låt oss se på det undergörande vattnets väg genom den svenska historien.

Offerkällor och källkult

Inom källkulten i Norden var det nordrinnande vattnet det mest verkningsfulla. Norr uppfattades som det ondas hemvist och dit skulle sjukdomen återförpassas. Som en följd därav kom allt gott söderifrån. Om man drack eller badade i det nordrinnande vattnet fick man av det goda, samtidigt som det onda sköljdes bort och förpassades norrut, dit där det hörde hemma. All möjlig folktro kring vatten står att läsa i *Vattnens folklore* av Carl-Herman Tillhagen, mångårig medarbetare vid Nordiska museet. Och ännu mer finns om vatten och källor i Folkminnessamlingen i Nordiska museets arkiv.

En lång rad utvärtes sjukdomar botades med att den sjuke helt enkelt baddades eller tvättades med detta nordrinnande vatten. Det gällde till exempel »älvablåst« (vanligen nässelfeber eller plötslig diarré) som man trodde att man fick genom att älvarna blåste på en. Även gikt, värk, reumatism, svullnader och kikhosta botades med nordrinnande vatten. Det fanns särskilda »ögonkällor«, »barnabrunnar«, »skabbkällor« och »vårtekällor«. För att bli fri från rakitis (=engelska sjukan, en skelettsjukdom som förr ibland drabbade små barn och som egentligen berodde på brist på D-vitamin) tillverkades en påse med nio olika sorters örter som barnet bar på sig i nio dagar, varefter den kastades i nordrinnande vatten. Nordrinnande vatten var också en vanlig beståndsdel i de dekokter som de kloka gummorna och gubbarna blandade till.

Även den som inte plågades av sjukdom eller värk kunde ha nytta av ett besök vid en hälsokälla. Vattnet fungerade även som ett skydd mot sjukdomar och avundsjukans ondska. Det skänkte kraft åt den trötte och arbetslust åt den nedstämda. Annandagens morgon skulle hästarna vattnas i nordrinnande

vatten för att hålla sig friska under det kommande året. Detta kombinerades med Staffansritt, dvs. kappridning.

Vid vissa tidpunkter som trefaldighetsafton och midsommarafton ansågs vattnet särskilt kraftfullt och läkande. I mellersta och norra Sverige var det vanligast att man besökte källorna på trefaldighetsafton, medan midsommarafton var den magiska källaftonen i södra Sverige. Gränsen går genom norra Östergötland, Närke och södra Värmland. Även julbadet kunde förseras med denna extra kraft från sommaren genom att torkade midsommarblomster lades ner i badvattnet. Ett sätt att uppnå hälsa var att naken rulla sig i midsommardaggen.

En allmän föreställning i svensk folktro har varit att ett »rå«, vanligtvis ett kvinnligt övernaturligt väsen, höll till i källan och hade till uppgift att värna denna och mot offer ge källvattnet dess botande kraft. Rået är för det mesta osynligt och hjälpsamt om man själv betar sig högaktningsfullt och lämnar en lämplig offergåva, oftast i form av mynt.

I den nordiska mytologin rinner flera heliga källor. Världsträdet Yggdrasils rötter växer nere i underjordens djupa källflöden och en rot når ända fram till Mimers källa, vars vatten är mättat med urtidsvisdom.

Källkult förekom redan i det förkristna Sverige. Till exempel fanns Alvkällan i Gamla Uppsala och i Vendel inte långt därifrån låg Odensbrunn. Sedan kristendomen på 1000-talet befest sin ställning i Norden såg kyrkan med oblida ögon på den »hedningatro« som låg bakom källkulten. Man kom emellertid fram till att det skulle vara oklokt att helt förbjuda de sjuka att besöka hälsokällorna. I stället »kristnades« allt fler källor genom att man helt enkelt bytte ut deras gamla hedninganamn mot helgonnamn. Helge Thors källa blev S:t Olofs källa och Odins

brunn döptes om till S:t Nicolai källa osv.

Andra åtgärder var att resa ett kors vid källan och, som vid exempelvis Svinnegarns källa utanför Enköping, lägga ut en förseglad offerstock vid källan, i vilken de hjälpsökande kunde lägga sina offerslantar i stället för att kasta dem i vattnet. Offret gavs då inte längre till källans »rå« utan till de kristnas Gud. Men menige man höll envist fast vid sin fäderneärvda tro på källans »rå«, vilket arkivuppteckningar från 1900-talets början visar.

I och med reformationen på 1500-talet kom man i stället att tala om den »papistiska källkulten« som ett uttryck för vidskeppelse. Gustav Vasa förbjöd allt vallfärdande, källorna stenades igen och korsen togs bort. Men de flesta källorna fortsatte att användas ändå, så kyrkans och statsmakternas ansträngningar var förgäves.

Särskilt påtagligt var detta vid Svinnegarns källa. Den besöktes på trefaldighetsafton av stora skaror, från 1100-talet och ända in på 1900-talet, trots myndigheternas upprepade försök att stoppa det hela. År 1642 klagar ärkebiskop Laurentius Paulinus i ett brev till pastorn i Svinnegarn:

»Men i detta året förnimmer man, att där varit mycket flera besökare än tillföre, somliga hava klätt av sig och kastat sig i källan och tumlat sig, somliga hava gått upp i skogen, bärandes vatten i ämbar och byttor etc. och tvagit sig, somliga hava kastat i källan ringar, somliga enekors etc.«

Källan ansågs särskilt verkningsfull vid botandet av »verk, lamhet, ofruktsamhet och krämpor«. Vid 1600-talets slut beskrivs Svinnegarnskällans helande kraft av Johan Schwede i en dissertation vid Uppsala universitet:

»Denna källa lär fordom ha varit så hälsobringande, att sjuk-

lingar ... efter att ha druckit därav blivit fullständigt friska. Mången som kom dit med lama lemmar, framsläpande sig med möda eller buren av andra, kunde bege sig hem till fots, ja i gångens raskhet tävla med de friskaste. I den kyrka som ligger vid källan visades därför fordom en väldig massa stavar som

Trefaldighetskälla vid Löfmarken, Söderbärke socken i Dalarna, foto-graferad på trefaldighetsafton den 13 juni 1908. Källan är iordningställd med granris och bågar av björkris. Flickan på bilden är i färd med att hämta upp vatten ur källan med en skopa gjord av en näverstrut och en björkgren. På trefaldighetsafton, i fullmånens sken, drack man »märg i ben« i mellersta och norra Sverige. Foto A. Hultgren. Nordiska museets arkiv.

lämnats kvar för att visa världen att de tidigare ägarna ej behövde dem mer.«

Men källans kraft verkar knappast ha varit i avtagande. Ett omfattande marknadsliv växte fram med tusentals besökare som kunde ha rest så långt som 30 mil för att komma dit. Ett ögonvittne från 1840 berättar:

»På den stora ängen invid källan böljade en människoskara på flera tusen personer, och där sågos vagn vid vagn, häst vid häst, stånd vid stånd å ömse sidor om platsen närmast källan. Musik och dans saknades icke heller. Allt liknade en stor marknad. – På bägge sidor om källans rännil voro löfruskor parvis placerade...

I solnedgången skulle man begagna sig av källans underbara kraft. Alla skulle dricka av dess vatten; men man fick också bevittna, huru karlar som voro krymplingar eller sjuka, klädde av sig alldeles nakna, kröpo ned och lade sig i ränniln, där löfruskorna stodo, insmorde sig med leran, vältrade sig i vattnet och tvådde sig, hvilket såväl de själva som det omgifvande folket funno helt naturligt.«

Liknande berättelser finns också om andra källor, även om besökarantalet där inte var lika stort.

Det var på trefaldighetsafton, en vecka efter pingst, som källan vid Svinnegarn besöktes. Trefaldighetsafton var förr en av sommarens viktigaste fester i norra och mellersta Sverige. Då uppsökte man bygdens trefaldighetskälla för att i fullmånens sken under ceremoniella former dricka av eller tvätta sig i dess vatten. Därmed försäkrade man sig om hälsa under följande år, på samma sätt som man söderut gjorde under midsommarnatten.

Uppteckningar från 1930-talet berättar hur man överallt förberedde besöket. Traktens ungdomar samlades dagen före

trefaldighets- eller midsommarafton för att rensa upp källan och ställa i ordning den. I Norrland brukade man lägga granris på botten av källan, söderut stack man björklövskvistar i vattnet. I Närke satte man upp lövbågar över källan och flätade en krans som lades över det ställe där vattnet porlade fram i källans botten.

Trefaldighetskällorna har ofta medeltida, katolskt ursprung, men kan dessutom från början ha varit förkristna offer- eller kultplatser. Trefaldighetsnatten har alltid fullmåne, eftersom den är bunden till påsken. Att källdrickning i så stor omfattning försiggått under trefaldighetsaftonen har tolkats som en kvarleva av ett samband mellan förkristen källkult, måndyrkan och någon form av vårlig religiös högtid.

Källan kunde inte bara avvärja ont och bota sjukdomar, den kunde också avslöja framtiden. De övernaturliga makter som bodde i den har sedan urminnes tider ansetts ha förmågan att avslöja framtiden. Efter att under vissa ceremonier ha druckit av vattnet skulle man få se sin tillkommandes bild avspeglas i vattenytan. Om man ville se hur långt man hade kvar att leva kunde man kasta ett träkors i källan – om korset flöt troddes dess ägare leva året ut, men sjönk det skulle man inte överleva nästa år.

För att få bot av källans vatten var det nödvändigt att offra något, vanligtvis ett mynt eller en nål. Genom ett offer visade man sin tacksamhet till källan och de andemakter som ansågs ge den dess hälsobringande kraft. Dessutom fanns föreställningen att man fäste sjukdomen vid offergåvan – det blev samtidigt ett sätt att göra sig av med det onda. Därför var det farligt att stjäla offergåvorna ur brunnen. Den som gjorde det fick själv den sjukdom för vilken slanten var offrad. En annan tro var att tjuven fick ett svårbotligt utslag.

De vanligaste offergåvorna i källorna är metallföremål, företrädesvis mynt, men även nålar, knappar och ringar av koppar eller mässing, ibland silver. Metall troddes allmänt vara verkningsfullt mot onda makter och användes ofta i avvärande syfte även i andra sammanhang. Djuren kunde t.ex. skyddas om man hängde upp korslagda lieblad över dörren. Ibland kan även skärvor av keramik, ofta glaserad, och porslin förekomma som källoffer. De talrika myntfynden kan, genom att de är försedda med årtal, ge oss en uppfattning om hur länge källan har varit i bruk.

I Barnabrunnarna i Ödestofta i Småland hittades 6000 mynt, varav de äldsta är präglade på 1300-talet och de yngsta under andra halvan av 1800-talet. Ett 50-tal mindre metallföremål, bl.a. ringar, ett hängsmycke, knappar och hårnålar hittades också här. Vid barnabrunnar kunde man inte bara offra ett mynt eller annat metallföremål i källan, utan även lägga ner lentyget som det sjuka barnet burit.

Ytterligare en kategori av källoffer utgörs av kryckorna. I Nordiska museets arkiv finns uppteckningar från hela landet som berättar om käppar och kryckor som lämnats kvar även vid andra offerkällor och hälsobrunnar än Djurgårdsbrunn. De uppges vara kvarlämnade, ibland upphängda i träden eller i badkurer invid källan, av botade som velat visa sin tacksamhet.

Hur många av alla dessa kvarlämnade kryckor runt om i landet som finns kvar idag är ovisst. En del kanske har gått samma öde till mötes som kryckorna från Sånga källa vid Ångermanälven. Vid en biskopsvisitation i Sånga 1642 befalldes att kyrkans stora samling av kryckor, som kvarlämnats av dem som botats vid källan, skulle eldas upp.

Hälsobrunnar och brunnsliu

En mer »vetenskaplig« syn på vattnets botande förmåga kom i och med hälsobrunnarnas framväxt, med början vid 1600-talets slut. Man talade då om vattenkurer, vattenläkekonst och *hydroterapi*.

Vattnet vid hälsobrunnarna ansågs hälsobringande, främst genom förekomsten av olika mineralsalter. Det skulle drickas i stora mängder och vid bestämda tidpunkter under dagen. Vattnets helande kraft användes även utvärtes genom olika helande bad.

I boken *Bad och bot* beskriver Matts Bergmark ingående brunnslivets framväxt i Sverige.

Den tidiga brunnskuren gick kort och gott ut på att skölja ur kroppen dess osunda vätskor och metoden var att dricka stora kvantiteter mineralvatten. Själva kraften i mineralvattnet trod-

»Porla Brunnsgäster 1812 i augusti.« Teckning av J. T. Sergel. Att döma av Sergels karikatyr har de flesta som sökte sig dit lidit av gikt eller reumatism. På Porla fanns även ett gammalt kryckhus »där massor av kryckor och käppar likt troféer voro upphängda«. Foto i Nordiska museets arkiv.

de man härstammade från en »hemlig livgivande syra«, *acidum occultum*. Denna syra visade sig vid senare analyser vara kolsyra. Mineralkällor kallades även surbrunnar och ju mer kolsyra det fanns i vattnet, desto mer hälsosamt och stärkande ansågs det vara. Skillnaden mellan mineralvatten och annat källvatten var att det förra hade högre halter av lösta salter och gaser.

Brunnsdrickning förekom i medelhavsländerna redan under antiken, men i övriga Europa blev bruket utbrett först under 1500-talet, när man systematiskt började söka efter surbrunnar. Eftersom de inhemska sjukvårdsresurserna vid den här tiden var tämligen små i Sverige, var de svenskar som ville sköta eller återvinna hälsan hänvisade till att åka till någon av kontinentens berömda kurorter. På 1600-talet for många svenskar till Karlsbad, Eger, Wildingen, Selters, Schwalbach, Pyrmont, Aachen och Spa.

Trots att det var få förunnat att åka på dessa hälsoresor, innebar det att mycket pengar flöt ut ur landet. Möjligheten fanns visserligen att importera mineralvatten, men dels var det dyrbart och dels tvivlade både allmänheten och doktorerna på att det lagrade vattnet skulle besitta samma kraft som vid källan.

Det ansågs därför vara av nationalekonomiskt och medicinskt intresse att man försökte leta upp mineralkällor även i Sverige, för att vid dessa kunna organisera en inhemsk sjukvård. Uppdraget gavs 1667 till den unge läkaren och kemisten Urban Hjärne. Det bestod i att »lära sig förstå mineralbrunnar för att sedan i Sverige kunna uppleta dylika«. Efter att ha besökt kontinentens hälsobrunnar åkte Hjärne land och rike runt, gjorde vattenprover och letade efter mineralbrunnar. 1678 upptäckte han Sveriges första surbrunn i Medevi i Östergötland. Hjärne beskriver vattnet som rent och klart och »som vin med pär-

lor som spritter och springer«. Det var dessutom hållbart vid förvaring. Snart togs många andra brunnar i bruk, som t.ex. Ramlösa, Loka och Porla. Hjärne påstår att enbart genom att dricka brunnsvattnet kan man kurera sjukdomar som slag, gikt, fallandesot, blindhet, värk, blodspottning, vattusot, huvudvärk och skörbjugg. De flesta mineralkällorna i Sverige var järnkällor och dessa ansågs bra mot »bleksot« eller blodbrist.

Det var inga små mängder vatten som ingick i vattenkurerna. Hjärne rekommenderar minst 17 glas om dagen men det finns även exempel på kurer som bestod av 8 liter vatten om dagen i flera veckor. På hälsobrunnarna kunde det mer vetenskapliga brunnslivet leva sida vid sida med det mer folkliga bruket, med ett årligt besök vid källan på midsommar- eller trefaldighetsafton. Och ibland kunde hälsobrunnen helt enkelt vara en gammal offerkälla som kanske fyllets igen vid reformationen. Hjärne ondgör sig över den vidskepelse som allmogen utövade vid Medevi på midsommarnatten. De kastade pengar och kors i källorna och bad till helgonen. De drack och badade. Och de slogs om att skumma av den tunna hinnan på vattnet för att använda den som undergörande ögonsalva.

En särskild brunn vid Medevi var *Rödbrunnen* vars kraftigt rödockrafärgade vatten ansågs bota ofruktsamhet. Brunnsintendenten blir 1799 ögonvittne till hur några kvinnor fyller vatten därur på flaskor. Genom att sedan dricka av Rödbrunnens vatten sju torsdagskvällar i rad, så skulle deras ofruktsamhet upphöra. Till Rödbrunnen är många traditioner knutna. En handlar om att heliga Katarina, heliga Birgittas dotter, skulle ha befallt ofruktsamma kvinnor att fasta och bedja samt att därefter på midsommarnatten dricka av det röda vattnet i Medevi.

Till tröst för Hjärne kom dock det mer »ordnade« brunnsli-

vet efter hand att blomstra på Medevi. Under 1700- och 1800-talen växte dessutom över hundra andra brunnspplatser fram i Sverige och man behövde inte längre åka utomlands för att dricka brunn. Men till skillnad från förhållandena vid de kontinentala hälsobrunnarna, var svavelkällor sällsynta i Sverige och varma källor saknades helt.

Carl von Linné engagerade sig också i brunnslivet. År 1761 beskriver han i *Levnadsordning vid en surbrunn* hur vattnet renar blodet och mildrar det skarpa i vätskorna och att det är därför man kan bli frisk enbart genom vattendrickning. Surbrunnsvattnet löser salterna i kroppen och driver ut dem genom urinvägarna, vilket Linné anser vara särskilt bra i Norden där man åt mycket saltad föda. Även levnadsordningen vid brunnen är viktig för att inte motverka vattenmedicineringens goda effekter:

Kroppsrörelse – är bra men bör ske sparsamt när man nyss druckit vattnet på morgonen. Promenader är lämpliga, liksom att rida i skritt eller trav eller att långsamt färdas i vagn. »För dem som inte lida av nervsvaghet är det lämpligt att sväva av och an i en gunga.« Dans och annan häftigare kroppsrörelse bör man spara till senare under dagen.

Sömn – är viktig för matsmältningen och stärker nervsystemet. Helst ska man sova från nio på kvällen till fyra på morgonen, då man går upp för att dricka vatten.

Diet – en sparsam, lättsmält föda rekommenderas. Syrlig, salt, fet eller rå mat bör undvikas.

Uttömningar – genom mineralvattnet befrämjas tarmens och blåsans tömningar. En kontinuerlig genomströmning är viktig för kurens verkan.

Affekter – »Ett glatt och lugnt sinne, en angenäm omgivning, förnöjelse och bortkastande av alla bekymmer stärker nervsys-

temet, vederkvicker kroppen och gör att allt går med liv och lust ... bör man efter middagen idka sällskapsliv, slå sig lös under oförargligt sällskapsliv med likasinnade vänner, välja dans, musik, anekdoter m.fl. sådana oskyldiga nöjen, där inga djupare tankar behövas, och därför söka sig till lustiga och trevliga sälls-kapsbröder. Men om allt detta fattas, så gives dock tillfälle att på skogklädda kullar och blomsterströdda ängar förnöja sig med att beundra växter, insekter och andra djur.«

Men brunnskurerna kom också att bestå av olika medicinska bad. Svavelbad ansågs lindra reumatism, gikt och syfilis. Och ibland ordineras både vattendrickning och varma bad för att lindra t.ex. giktvärk. Varför denna kombination skulle vara verk-ningsfull anger Olaus Magnus redan 1555 i en beskrivning av en vattenkur på kontinenten:

»... i det att å ena sidan de inre delarna varda renade genom den ymniga vätskan. Å andra sidan de yttre frigöras genom den dragande kraften. Så kommer det onda liksom mellan två eldar och varder äntligen öfvervunnet.«

Badkurerna vid hälsobrunnarna var lika grundliga som vatten-drickandet och kunde pågå i timmar. Hela 1800-talet fortsatte dock mineralvatten att vara ett viktigt läkemedel. En stor del av apotekens försäljning bestod av olika buteljerade mineral-vatten. Kunde man inte ta sig till brunnsorterna så kunde man i alla fall ta del av mineralvattnens läkedom. Exempel på svenska mineralvatten på flaska var Ramlösa och Karlstads järnvatten. Vissa brunnsorter fortlever än idag i Sverige och har fått ett nytt uppsving med den senaste tidens spa-anläggningar. En del lever vidare på flaska, som t.ex. Ramlösa, Porla och Loka.

»Uslingarna«

Filantropin var en viktig del av brunnslivet. Alla skulle ha tillgång till det välgörande vattnet. Medan de välbärgade brunns-gästerna i vissa fall mest kom för att roa sig, kom fattighjonen eller »uslingarna« som de kallades, för att bli botade.

De fick kostnadsfritt mat, logi, läkarvård och brunnsvatten. Detta finansierades genom donationer eller insamlingar, ofta i form av de »böter« som erlades vid brott mot brunnsreglerna. Vid kortspel kunde hela eller delar av potten tillfalla de mindre bemedlade. I den nyligen utkomna *Ett paradiset på jorden. Om den svenska kurortskulturen 1680–1880* beskriver Elisabeth Mansén kurortskulturen som ett försök att återskapa ett paradisiskt liv på jorden. Hälsobrunnen kan ses som en värld i miniatyr där idealet är att överbrygga såväl skillnader mellan könen som sociala skillnader mellan olika samhällsgrupper. En oskriven lag var att ingen fattig skulle avvisas från det undergörande vattnet. Paradiset borde i princip vara öppet för alla. Denna harmoni mellan kropp och själ och mellan människor, understryks av

En liten akvarell, 6 x 5 cm, påträffad i en nålbok av chagrin, som tillhört kammarrättsrådinnan Marie Louise Lewin född 1795. Akvarellen föreställer Djurgårdsbrunn på 1820-talet, till vänster syns brunnsalongen från 1804 och till höger apoteksbyggnaden från 1743, som fortfarande står kvar. Apoteket tillhandahöll olika medikamenter och artificiella mineralvatten. Det sistnämnda trängde mer och mer undan den naturliga hälsokällans vatten och på 1800-talet uppges den nedre källans vatten endast begagnas till bad. Nordiska museets arkiv.

den natursköna omgivningen och den balanserade dieten och kroppsrörelsen och sist, men inte minst, lagom med roande nöjesliv.

Men det var en jämlikhet med modifikation. Fattighjonen hade inte tillgång till samma nöjesliv som de betalande gästerna och ibland uppmanades de att dricka brunn mycket tidigt på morgonen för att inte störa de andra gästerna. Uslingarnas rekreation bestod av ledighet, miljöombyte, mat, sömn, vård och husrum, vilket kanske var lika åtråvärt ur deras perspektiv.

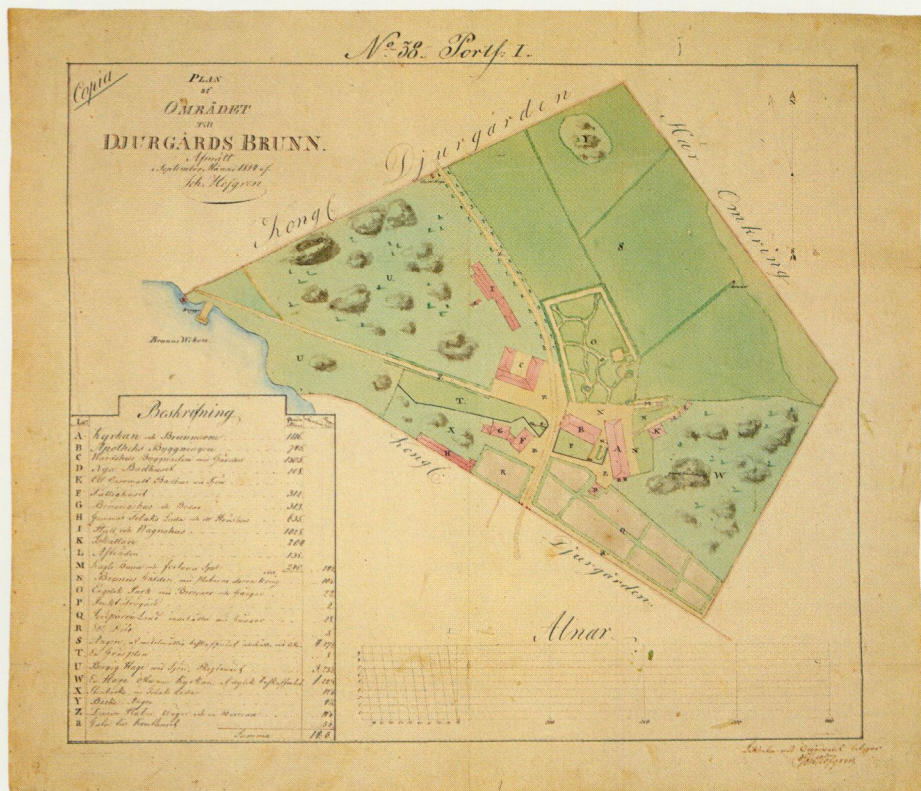
Källorna på Djurgården

År 1690 upptäckte Urban Hjärne en hälsokälla på Djurgården och 1750 återupptäcktes en ännu äldre medeltida katolsk offerkälla som blivit igensatt under reformationen. Detta ledde till att Djurgårdsbrunn utvecklades till en »fashionabel« brunnsort dit även kungligheterna tog sig för att dricka brunn. År 1742 beviljades tillstånd att uppföra badhus, fattighus, ett hus för samtliga brunnsгäster samt ett värdshus.

Den källa som först upptäcktes av Hjärne kallas den nedre. Det var den som användes 1747 när kronprinsparet Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika gjorde ett besök.

Den övre källan upptäcktes 1750. Då påträffades »samma källåder, som kort efter reformationen blivit igenkastad, men förut varit offerkälla«. Detta påstående antyds i *Boken om Stockholm* från 1901 vara ett sätt att »få brunnen i ropet«. Ibland uppges denna källa vara en katolsk offerkälla och ibland påstås den till och med ha varit i bruk redan under hednisk tid.

Båda källornas vatten beskrevs på 1700-talet ha en lindrig järnsmak och fina luftblåsor, men den övre återupptäckta of-

ferkällan ansågs vara »starkare« och det var den som huvudsakligen användes i fortsättningen.

I VIII:e bandet av *Läkaren och naturforskaren* publicerades 1787 en »Topographisk och Chemisk underrättelse om de på Kongl. Djurgården varande Hälso-källor«. Där beskrivs hur de båda källornas avlopp förenas utanför den nedre källan i en gemensam kanal som leder vattnet till det strax söder därom belägna badhuset. Badhuset låg alltså inte nere vid vattnet, vid Djurgårdsbrunnsviken, utan uppe på land nära källorna och man badade i brunnsvatten. År 1787 var badhuset nybyggt och innehöll två olika rum där personer av båda könen kunde få såväl kalla som ljumma bad, med eller utan dusch. År 1781 fick hovapotekare Schulz vid Djurgårdsbrunn tillåtelse av Gustav III att för badhuset vid brunnen, mot betalning, få hämta ifrån Loka källa, ett ankare (=39,26 liter) gyttja. En rättighet som fortfarande utnyttjades 1842, då Loka-gyttjebad ännu gick att beställa.

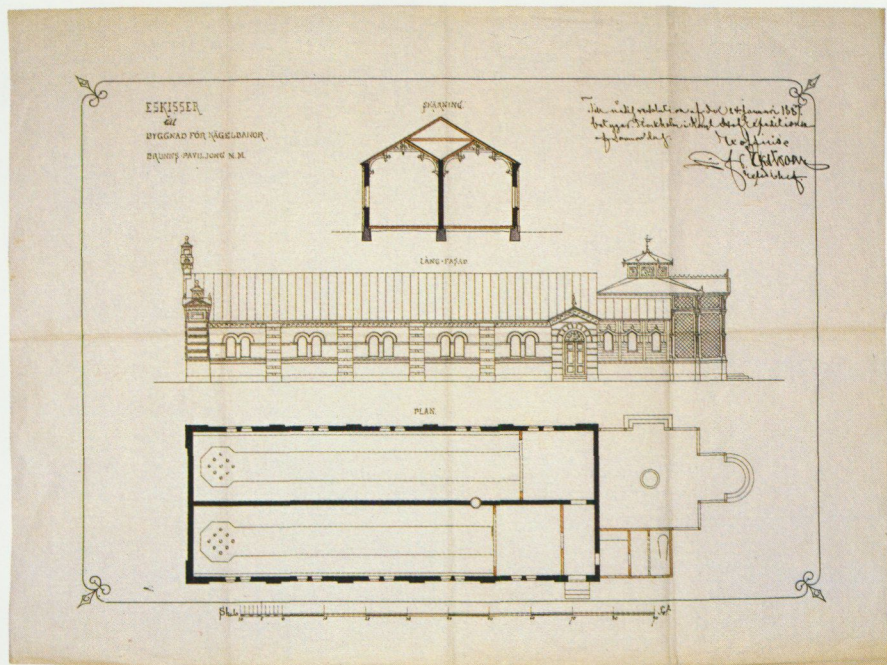
År 1787 redogörs även för de andra byggnaderna vid brunnen. Förutom badhuset fanns en huvudbyggnad med ett trettio-tal vackert tapetserade rum för brunnsgäster. Från huvudbyggnaden ledde en täckt gång till en stor salong som tjänade både som kyrka och »spatsergång« för brunnsgästerna, som vid vardera änden har en bekväm nedgång till vilken av källorna de behagar välja. Salongen innehöll även en biljardsal. Dessutom fanns en mindre byggnad för fattiga av båda könen, samt ett kök för deras behov. Det fanns även ett kökshus, en iskällare, vagnshus och stall samt en byggnad för brunnsbetjäningen.

Naturen kommenteras som redan så vacker i sig själv, med lövskogar och lustplatser och vackra utsikter och skuggiga platser, att några särskilda planteringar för att skapa spatserplatser inte behövs.

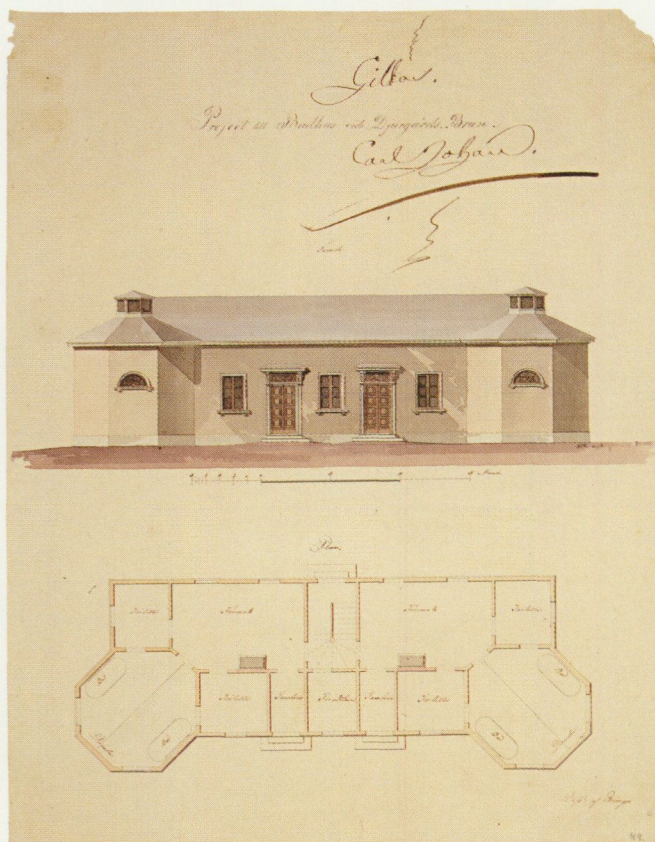

Träbyggnad med genombruten spaljékonstruktion kallad brunnshuset eller brunnskiosken. Foto i Stockholms Stadsmuseum.

Ett stort trevåningshus uppfördes 1804 över källorna, ibland kallat kyrkobyggnaden och ibland brunnssalongen. Där fanns en stor sal, kallad kyrkan, och två grundmurade källor samt två små rum troligen för utskänkningen av brunnsvattnet. På övervåningen var 26 bostadsrum belägna. Detta hus ersattes 1887 med »stora kägelbanan«, en lägre byggnad innehållande två kägelbanor. Mot dess norra gavel, över den övre brunnen, restes en verandaliknande utbyggnad av träspaljé, kallad brunnshuset eller brunnskiosken. Hit flyttades de kryckor som tidigare förvarats i valven vid den förra brunnsbyggnaden och som 1906 skänktes till Nordiska museet. Brunnskiosken revs 1936 och ersattes av en murad stenbrunn ute i det fria, som fortfarande står kvar.

Ritning över stora kägelbanan som uppfördes 1887. Vid Djurgårdsbrunn bildades 1913 »Klothildaklubben« med Anders Zorn, Carl Larsson, Erik Axel Karlfeldt och Albert Engström bland medlemmarna. De träffades en gång i veckan för att rulla klot och äta middag. Inuti brunnskiosken vid den norra gaveln var den norra hälso-källan belägen, vilket troligen markeras av den runda ringen som syns mitt i byggnaden på planritningen. Den mindre ringen mellan kägelbanorna skulle kunna vara den södra källan. Foto Kurt Eriksson, Riksarkivet. Original i Slottsarkivet.

Ritning, badhus. Ritningen till det badhus som uppfördes 1832 på Djurgårdsbrunn, försedd med Carl XIV Johans godkännande. Kungen var en ofta sedd gäst på Djurgårdsbrunn när han sommartid vistades på det närbelägna Rosendals slott. I de fyra badrummen tillhandahölls alla sorters varma och kalla bad samt »Loka gyttjebad» enligt ett gammalt tillstånd att hämta badgyttja från Loka. I anslutning till badrummen finns »toilette- och konversationsrum». Byggnaden finns kvar än idag, ombyggd till bostad. Foto Kurt Eriksson, Riksarkivet. Original i Slottsarkivet.

Djurgårdsbrunns storhetstid var framför allt under 1800-talets första hälft, då många sökte sig hit sommartid för att kurera sig, men även för att roa sig med baler, maskerader, konserter och annat umgänge. År 1832 uppfördes ett nytt orientaliskt inspirerat varmbadhus med två kupoler som släppte ner dagsljuset i badavdelningen. Djurgårdsbrunnskanalen tillkom 1834, vilket bidrog till brunnens popularitet genom att ångbåtar kunde ersätta roddarmadammernas småbåtar.

Under 1840-talet dalade intresset för Djurgårdsbrunn och 1857 upphörde all brunnsdrickning, men utvårdshuset fortsatte länge att vara ett populärt utflyktsmål. Sorgligt nog brann vårdshuset ner 1987, men kvar finns apoteksbyggnaden som fungerat som huvudbyggnad och brunnshotell sedan 1743.

Välgörenheten vid Djurgårdsbrunn

Vid sidan av det blomstrande brunnslivet satte man en ära i att »utöfva välgörenhet mot de arma lidande sjuklingar och krymp-lingar, som i bjärt kontrast uppenbarade sig sida vid sida med de mera lyckligt lottades sorglösa, njutningsrika liv«.

Välgörenheten vid Djurgårdsbrunn hade varit ett viktigt inslag redan från början. Ett fattighus hörde till de första byggnaderna som uppfördes på platsen 1742. År 1790 testamenterade sjökap-tenen Ahlström en fastighet i staden för att avkastningen skulle användas till de fattiga som besökte brunnen. Narcissanerorden hade bildats på 1790-talet för att ge understöd åt ett antal min-dre bemedlade sjuka ståndspersoner. Under 1810-talet bidrog de förmögnare brunnsгästerna till verksamheten vid »sjuk-huset« på Djurgårdsbrunn. Åren 1815–1818 fick 118 fattiga sjuklingar fri läkarvård och fritt underhåll där.

Brunnsdrickning under 1840-talet. Oljemålning av C. G. Ulfspärre. Det stora trevåningshuset till höger på bilden är kyrkobyggnaden eller brunnessalongen från 1804. Den lilla tempelliknande byggnaden i mitten är »lilla kägelbanan« från 1827, som även kallats »sockerståndet«, troligen för att där varit ett förfriskningsställe. På baksidan var själva kägelbanorna belägna. Målning och foto i Stockholms Stadsmuseum.

Det Josefinska ortopediska institutet som anlades 1827 var särskilt avsett att lindra de fattiga sjukas lidande. Professor Nils Åkerman var en pionjär inom ortopedin i landet och han behandlade här patienterna med mekaniska apparater, stödjebandage, elektriska behandlingar, vattenkurer och sjukgymnastik. För att få verksamheten att gå ihop bildade han aktiebolag. Karl XIV Johan, som ofta besökte brunnen när han vistades vid det närbelägna Rosendals slott, gynnade verksamheten genom att köpa en stor post, vilket gav verksamheten ett uppsving.

Johan Lundin och Djurgårdsbrunn

Försöket att koppla Johan Lundin till Josefinska ortopediska institutet misslyckades ju eftersom han dog redan 1808. Men däremot fanns ett militärt sjukhus på Kastellholmen vid den här tiden. Detta ledde till ett återbesök på Krigsarkivet, där Johan Lundin lyckligtvis återfinns i sjukjournalerna. Källorna berättar att vår man lidit av mer än gikt. Han hade både syfilis och skabb. År 1803 fick han en bakteriell inflammation. Sedan fick han »Rheumatism för hvilket brukades Antireumatica men utan förmon«. Diagnosen »giktvärk« kom 20 maj 1804 och sedan: »Afgången till Djurgårds hälso Brunn d 24 juni 1804.« Där kom beviset att han faktiskt besökt brunnen, att det är rätt man vi har till kryckorna. Den 16 mars 1805 inkom han till sjukhuset på Kastellholmen med en oregelbundet återkommande feber och en skabb för vilken han ordinerades »balnea calida«, dvs. varma bad. Fick han dem kanske återigen på Djurgårdsbrunn? Han skrevs ut från sjukhuset på Kastellholmen den 31 juli.

Under åren 1806 och 1807 är han sjuk på sjukhuset och 1808 avlider han den 23 december av feber. Han kanske aldrig blev

frisk från den oregelbundet återkommande febern från 1805. Kanske var det malaria eller reumatisk feber han led av.

Vad vet vi då om Johan Lundins sista år och kryckornas öde? År 1804, den 24 juni, kom Johan Lundin till Djurgårdsbrunn, för en brunnskur mot sin giktvärk. Han kan inte ha varit i någon vidare kondition efter alla de sjukdomar han haft innan dess, som syfilis, skabb och inflammation. Troligen kom han i någon av roddarmadamernas små båtar, kanske direkt från sjukhuset på Kastellholmen. Förmodligen var det fritt logi i fattighuset eller något annat enklare boende som stod honom till buds.

Hur kunde då hans brunnskur ha sett ut? För det första måste han ha gått och lagt sig tidigt på kvällen för att orka upp tidigt på morgonen för att dricka brunn. På fastande mage tog han sig på sina kryckor den korta biten från fattighuset, över vägen, förbi apoteksbyggnaden och bort till den nybyggda (1804) brunnessalongen, en långsträckt trevåningsbyggnad strax bredvid. Där inne tog han sig fram till en av källorna för att dricka dagens första glas av hälsovattnet. Det var klart och kallt, hade smak av järn och lite luftbubblor. Sedan drack han ett glas ungefär var tjugonde minut och när han varit på Djurgårdsbrunn en tid kanske han lyckades komma upp i de av Hjärne rekommenderade 17 glasen, eller de på ett annat ställe angivna 3 kannorna (1 kanna=2,617 liter) vatten. Detta tog säkerligen några timmar och mellan glasen skulle han gärna promenera lite, inne i brunnshuset eller utomhus. Men på grund av giktvärken och kryckorna blev det nog inte så mycket promenerande för Lundin, åtminstone inte i början. Men kanske på slutet – det visar sig nämligen vid mätning av kryckorna att de skiljer sig 1 dm på längden. Den ena är 122 cm lång och den andra 112 cm. Det skulle kunna tyda på att han sågade av den ena, när han

blivit lite bättre, och använde den som käpp i stället.

När dagens brunnsdrickning var avklarad var det dags för frukost. När han träffade brunnsläkaren vid ankomsten hade han nog fått förslag på lämplig diet under kuren, med mild, rogivande föda. Därefter kanske han gick till badhuset som låg strax söder om apoteket och brunnssalongen, för ett ört- eller gyttjebad som ordinerats, förhoppningsvis mera varmt än ljummet. Han kände hur han piggnade till av värmen och kolsyran i badet. Det var inte många gånger i sitt liv han hade legat i ett badkar. Efter några timmar i badet var det middagsdags och därefter promenad.

Johan Lundin kan inte ha dött på Djurgårdsbrunn, eftersom han dog den 23 december och brunnsterminen varade från juni till augusti. Vi vet att han var på Djurgårdsbrunn sommaren 1804 (möjligen också 1805 för balnea calida, badkuren mot skabben) och förmodligen blev gikten bättre eftersom den inte återkommer i handlingarna. Det är möjligt att han blev så pass bra från sin giktvärk genom brunnskuren att han offrade – lämnade sina kryckor och gick.

De sparades i brunnssalongen bland de andra kryckorna som »botade patienter« tacksamt lär ha kvarlämnat. I *Djurgården förr och nu* från 1925, skriver författarna: »Det skvallrades rätt mycket om dessa relikter och vem vet, hur det med dem hängde ihop?« Man kan ju även tänka sig att det var angeläget att de visades upp för att bidra till marknadsföringen av brunnen.

I *Dagligt liv i Norden på 1500-talet* skriver Knud Fabricius 1932, angående kryckor och andra källoffer, att de inte bara hade lämnats kvar som ett uttryck för att den sjuke hade blivit botad. Man vågade helt enkelt inte lämna stället utan att låta ett minne av sig stanna kvar, annars skulle hela resan varit förgäves.

Dagens spa-anläggningar lägger tonvikten vid att bota kropp och själ från stress. Man lockar med utrymme för alla själar, flärd och skönhet, god och nyttig mat, motion på land och i vatten, massage och olika behandlingar. Det kunde nästan vara reklam för en hälsobrunn på 1700- eller 1800-talet. Foto Hålsans Hus – Spa Erikslund i Ängelholm.

Men hur kunde Johan Lundin bli så frisk att kryckorna inte behövdes? Om det inte var vattnets mirakel så finns det andra element i brunnskuren som kunde varit bidragande. Den innehöll såväl miljöombyte, frisk luft och vila som diet och motion. Och dessutom vattendrickning och varma bad. Det låter inte olikt en fastekur på nutidens hälsohem. Och inom dagens alternativmedicin och hälsokoströrelse rekommenderas ofta fasta och diet som ett botemedel mot reumatism. Dessutom används värme allmänt för att lindra reumatism.

*

En och samma vattenkälla kan ha varit i bruk inom hednisk källkult och som katolsk offerkälla, därefter som folklig hälsokälla och samtidigt som vetenskapligt belagd hälsobrunn.

Tron på vattnets undergörande krafter lever vidare. Idag dricker vi 20 liter buteljerat vatten per person och år i Sverige. Konsumtionen har fördubblats på tio år. Detta trots att vi har ett av världens renaste vatten i våra kranar, av vilket vi också dricker stora mängder.

Vattenflaskan på skrivbordet har blivit en modeaccessoar bland hälsomedvetna och vattnet sägs hjälpa mot både det ena och det andra, t.ex. åldersrynkor och diverse fysiska besvär.

Under en längre tid har det förekommit diffusa hälsoråd om att man bör dricka upp till två liter vatten per dag för att man ska må bra. Urban Hjärnes rekommendationer går igen. Några klart vetenskapliga belägg för detta verkar inte finnas. Däremot varnas för de inkontinensbesvär som kan bli följden av för mycket vattendrickande.

Idag buteljeras vatten och smaksätts och förpackas för att passa olika målgrupper. Mineralvatten i halvliters plastflaskor med skruvkork har blivit mode bland ungdomar.

Hos dagens new age-representanter finns en tro på att man kan uppnå hälsa och harmoni genom rätt energibalans i vattnet. Med speciella vattenvirvlar på vattenkranen balanseras energin i vattnet så att den hamnar på en harmonisk nivå mellan polerna plus och minus. Den energi det handlar om är »jordstrålning, mikrovågor och subtila magnetiska fält«. Människor som blir riktigt gamla påstås ha en naturlig energibalans i kroppen på samma sätt som de gamla hälsobrunnarna skulle ha det i vattnet.

Vattnets renande och läkande kraft verkar både invärtes och utvärtes. Man badar inte enbart för att bli ren. Medicinska bad kan tas i kurerande eller förebyggande syfte. Bad kan verka avslappnande och öka det fysiska och psykiska välbefinnandet. Allt från gytjebad till jacuzzi erbjuds gästerna på dagens spa-anläggningar. Precis som förr på Djurgårdsbrunn, fast källvattnets egen kolsyra ersatts av jacuzzins artificiella luftbubblor.

Vattnets koppling till nöje och njutning är gammal. Redan de gamla romarna kombinerade badande med angenämt sällskapsliv. Vid offerkällorna roade man sig med dans och marknadsliv och hälsobrunnarna hade sitt kägelspel och sina baler och maskerader.

Än idag är vi beredda att lägga ner en förmögenhet på att köpa hälsa och harmoni genom vattnet. Är det ungdomens källa, dold djupt inne i myternas värld, som vi fortfarande letar efter när vi besöker spa-anläggningar eller dricker hälsovatten? Spa tolkas ibland som en förkortning av »salus per aqua« dvs. hälsa genom vatten.

Sturebadet på bilden grundades 1885 med grundfilosofin att få människor att »må bra i kropp, själ och tanke«. Foto Sturebadet, Stockholm.

Foto Birgit Brånvall 2004, Nordiska museet.

Läkaren, hygienen och äcket

Bakom 1800-talets hygienisering och framskalandet av den moderna kroppen låg ett långt arbete med läkaren som central aktör. Det handlade om ny kunskap och nya strategier men också om förmåga att disciplinera reaktioner och impulser knutna till läkarens egen kropp. Smuts och äckel var ett sådant motstånd att övervinna.

Uppsala vid 1800-talets mitt. Doktor Hwasser, chef för sjukhuset, vändades. Att närma sig patienternas kroppar med sin egen tedde sig för honom som lågt och motbjudande. Läkaren, klagade också en av hans kollegor högljutt, »tvingas vidröra de äckligaste saker, intränga i de smutsigaste hålor, inandas /hemska/ dunster och förderfliga exhalationer«.

Svårast var just mötet med vardagens alla sjuka kroppar. Genom avklädning kom allt det som tidigare varit dolt under kläderna fram i ljuset. Det är en berättelse om ingrodd smuts och flottig behåring, intorkat blod och sekret i fuktiga skrymslen, utslag, stank och den mytomspunna *aura seminis*, lukten av potentia män. Det obehagliga i den intima kroppskontakten återkommer gång på gång. Läkaren bör inte vara »benägen att

KARIN JOHANNISSON

är professor i idé- och lärdomshistoria vid Uppsala universitet med medicinhistoria som specialitet. Hon har givit ut en rad böcker som *Medicinens öga* (1990), *Den mörka kontinenten* (1994), *Kroppens tunna skal* (1997), *Nostalgia* (2001). I höst utkommer *Tecknen: Läkaren och konsten att läsa kroppar*, som denna artikel bygger på.

bli äcklad av vissa oangenäma förhållanden som han inte kommer att kunna undvika i sin praktik« konstaterade en engelsk läkare. Och den legendariske Laennec – som mer än någon annan symboliserar den nya kroppsundersökningen – beskriver den svettiga, luktande patientkroppen som »motbjudande«.

De sjukas andedräkt är svår att uthärda, den fräna sjukdomslukten av »rovdjursbur«. Men värre är lukten av underklass, av *fällen* (tyska *das Fell*, franska *la crasse*), detta lager av intorkad smuts, svett och hudpartiklar som folk sedan gammalt betraktar som en skyddande och värmande hinna. Den tyske läkaren Paul Niemeyer beskriver en bokstavligen myllrande värld av skabb och löss som lever på kroppen med preferens för fuktvarma ställen. I hudens ytskikt samlas svett, talg, damm, hår och fjun till en tunn skorpa, den ryktbara fällen. »Vad allt parasiterar och ockrar inte på denna vidsträckta näringsyta ... loppor och löss kan leva så mordiskt på späda barnakroppar, att man vid första anblicken tror sig se mässling eller fläckfeber.« Men smutsen är en repertoar av tecken. Via hudavskrap och ansamlad talg i porerna kan till exempel olika *smutsbilder* analyseras: från den som arbetar med järn, koppar, blyvitt, kvicksilver eller tobak, eller – i de högre samhällsskikten – från den som begagnar pomada och smink.

Direkt hudkontakt uppfattades som ett hinder att övervinna. Att lägga örat direkt mot en främmande människas nakna kropp är för det mesta »motbjudande, stundom odelicat, ja om patienten har någon smittsam sjukdom, äfven farligt«, hävdas det i en svensk handbok om diagnostik av bröstsjukdomar. Metoden är »ofta oanständig, stundom äcklig«, skriver en annan svensk läkare. Stetoskopet var en befrielse. Det skyddade från direktkontakt samtidigt som det markerade avståndet mellan läkare

Sjuka kroppar. Nedan man
med venerisk sjukdom,
sannolikt syfilis, ca 1860.
Foto Carl Curman. Tekniska
museet.

och patient, men också till kroppar av annan klass och annat kön. Vid buklyssning var stetoskopet särskilt användbart; »annars måste man lägga hela ansigtet till, hvilket är obehagligt för både qvinnan och läkaren«.

Äckel är en stark känsla, kroppens spontana åtbörd av avstånd och avsmak, skriver William Ian Miller i *Anatomy of Disgust* 1997. Den bygger på att något uppfattas som motbjudande, fränstötande, vämjeligt. Äckel rör kroppens gränser. Ofta går känslan via munnen och näsan, men kan också utlösas via synen eller känseln. Äcklet är speciellt för att det i sig innehåller starka kroppsliga reaktioner med tydliga kännetecken (kväljning, kräkning, rysning, tillbakaryggande). Det kan till och med definieras av den kroppsliga reaktion det utlöser. Som andra starka känslor har det ett eget mimiskt uttryck. Känslomässigt byggs äcklet upp av rädsla för att något skall överföras till den egna kroppen; det associeras med hot som smitta, förgiftning och invasion; med tillstånd som dött, ruttet, upplöst, formlöst; med egenskaper som fuktigt, klibbigt, slemmigt, svampigt; med kroppsord som smet, klet, kladd, klibb, slem.

Äcklet har inte ansetts comme il faut som studieobjekt i de vetenskaper som beskriver känslor (psykologi, filosofi) eftersom det saknar anständighet, skriver Miller. Äcklet tar inte hänsyn till god ton. Det tvingar fram äckliga och fula ord. Den som sysslar med äcklet riskerar att anklagas för pervers fascination just för det äckliga (och det är välbekant att äcklet kan locka och attrahera på samma sätt som det stöter bort). Höga äckeltrösklar tillskrivs bara barn, dårar och helgon. Vi kan inte ens *tala* om det äckliga utan att rodna, skämmas, stötas eller bokstavligen äcklas. Det får oss att tänka på den groteska kroppen, de motbjudande synerna och lukterna, att röra vid smuts, fett, träck,

slemmiga ytor, infekterade sår och skorvig hud.

Äcklet är starkt kopplat till kroppens utsöndringar och öppningar. Det finns en enorm ambivalens inför kroppens avfall och vätskor. Tårar, skriver Miller, är den enda kroppsvätska som inte uppfattas som motbjudande. Det fysiskt äckliga associeras med sjukdom och död, till det som *finns inuti kroppen* eller till *kroppens upplösning*: inälvor, uppkastningar, blod, var, sönderfallande kött. Allt detta tillhör läkarens teckenvärld. Hos honom måste spontana äckelkänslor tränas och disciplineras bort. Rutin minskar äcklet. Detta talar för att det är det socialt inlärda förhållningssättet till det som smakar, luktar och känns, snarare än allmängiltiga äckelegenskaper, som avgör graden av olust.

Läkaren måste också motstå äcklets makt som hinder för full respekt för människans mänsklighet. Den kristna etiken talade om medkänsla just med de mest föraktliga, de smittade och vämjeliga med stinkande sår och variga bölder. Här återkom de (bokstavligen kväljande) berättelserna om exalterade heliga – Katarina av Siena och andra – som förebrädde sig den avsmak de kände och bestraffade sig själva genom att slicka de eländigastes sår och suga deras var.

Men äcklet har flera sidor. Grundkänslan är *avvisande*, att förfrämliga sig från något eller någon. Ytterst har äcklet sina rötter i vår kluvna inställning till det vi själva är, nämligen dödliga djur, skriver Martha Nussbaum. Äcklighet är en egenskap som kan fästas vid det djuriska, men också vid socialt stigmatiserade grupper. Luktande, äcklande smuts kan användas för att avgränsa och utdefiniera andra. Därmed legitimeras avskiljandet samtidigt som en grupp skjuts in mellan oss själva och djuren. Judar, vildar, dårar, homosexuella, pöbeln har alla framställts som besmittade och föräckligade av egenskaper som stank,

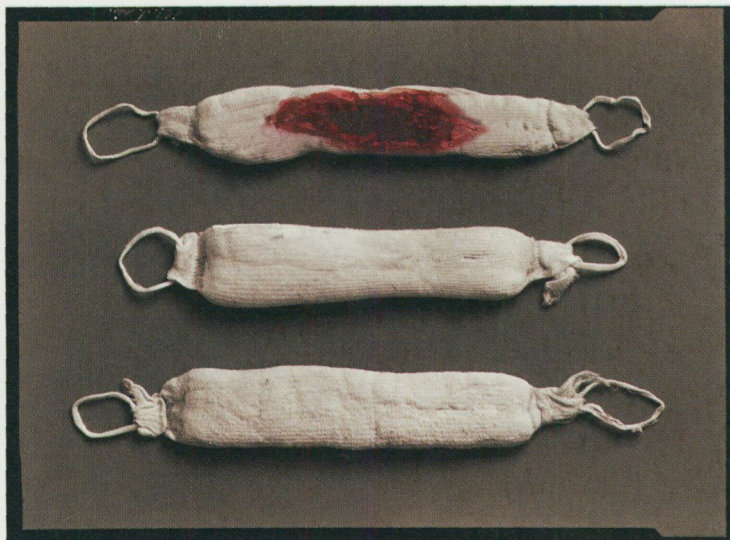

Ur »Barnavård. Handbok,
Svenska Fattigvårdsför-
bundet 1939«. Foto
Kerstin Bernhard.
Nordiska museets arkiv.

klibb, smuts, fukt. Judens kropp har beskrivits som svampig, lika mjuk, illaluktande och befläckt som kvinnans.

Äckel kan alltså framkallas genom att påföra någon smutsighet eller inte tillåta henne att befria sig från smuts. (Erfarenheter från fängelser och koncentrationsläger visar att människor som förbjuds att tvätta sig kan föraktas som undermänniskliga och dju-riska och därmed desto lättare plågas och dödas.)

Alla dessa spår måste läkaren avvisa. Den professionella rollen krävde både att han stod över sociala fördomar och förfräm-ligande och att han lyckades disciplinera den egna kroppens

Bindor i Nordiska museet
samlingar. Foto och kolorering
Birgit Brånvall, Nordiska
museet.

spontana motstånd mot det äckliga. Samtidigt konfronterades han ständigt med smutsiga såriga kroppar, med infekterade sjuksängar och sjukställen dränkta i »en underlig, nästan synlig lukt av *snusk*«. Lubbe Nordström beskriver den i *Lort-Sverige* 1938:

»Vad var den sammansatt utav? ... urin, människoexkrementer, sedan årtionden, kanske århundraden uringenompyrd jord, uringenompyrt murbruk, uringenompyrt trä, det var lukt av djurkroppar, av människoutdunstning ... det var en lukt som på en gång var söt, fet, sur och kväljande.«

För att utstå måste smutsen förvandlas till bakteriologisk smittohärd. Det orena kopplades till smitta, infektion och sjukdom. Den tvättade kroppen var också den hygieniska, rationella och moderna.

Operation på Serafimerlasarettet 1898. Fotograf okänd. Medicinhistoriska museet.

Men om vi kan tänka bort det sjukdomsframkallande och ohygieniska från våra föreställningar om smuts, framträder andra och mer oroande definitioner – smuts som materia på fel ställe: matrester i skägget, fläckar på kläderna, gula skuggor på lakanet, utspilld vätska på bordet. Medan den förhygieniska tidens smuts var en skorpa av orenlighet utan annan skam än fattigdom, var den moderna smutsen omoralisk. Den var smuts förvandlad till *smusk*. Dofter som borde ha tvättats bort, fläckar som borde ha utplånats – allt detta förknippades med ohygien och orenlighet, men också med låga begär som ätande, tömmande, könets njutningar.

Av alla dessa skäl är läkarens egen renhet ett viktigt signum. Mellan äcklet och den egna kroppen, som hygieniskt mantra och garanti för inre renhet, lägger han en hinna av sköljda händer, skrubbad hud och borstade naglar. I fråga om den egna kroppen måste läkaren iakta största renlighet; uppmaningen återkommer i alla regelböcker. Före sekelskiftet 1900 då det hygieniska argumentet tar över, följer uppmaningen en äldre men lika välkänd tankefigur: om kroppen som själens spegel. Är kroppen (läkarens kropp) inte ren »uppstår misstanken att inte heller den inre människan är fri från orenlighet; hon kan då heller inte hysa rena tankar eller rena känslor«.

Doktors renskrubgade skinn har alltså flera innebörder. Bakteriologin sätter ett vetenskapligt namn på detta renhetskrav. När den vita rocken införs är det som hygienisk åtgärd, men också som attribut för en ny typ av medicinsk auktoritet. Det vita tygets uppgift är att markera professionellt vetande. Det signalerar ren, men också rationell kropp.

Länge var läkarrocken reserverad för kirurgen och gynekologen. Till en början var dess status intressant nog också tve-

Serafimerlasarettet, Kungsholmen. Fotograf okänd. Nordiska museets arkiv.

Allmänna Barnbördshuset, norra Djurgården, Stockholm.
Fotograf okänd. Nordiska museets arkiv.

tydig. Den var lite löjlig. Förlossningsläkaren bör ta på sig en »nytvättad vit linnerock, dock med risk att äldre läkare skulle kanske småle åt denna i deras ögon föga ståndsmessiga moderna kirurguniform«, skriver en svensk läkare 1894. I Tyskland diskuterades vid 1900-talets början om också klinikerna borde bära »skyddskläder«. Obducenterna arbetade länge i kavaj och stärrkrage. Som allmänt läkarinsignium slog den vita rocken igenom på 1920-talet och då i följe med stetoskopet som rituellt läkarembblem. Laboratoriets män var vitrockade, och alltid de sociala myndigheternas representanter: socialläkarna, skolläkarna, smittskyddsläkarna, anstaltsläkarna. Som markör för myndighetsutövning har den haft en bestämd, tvetydig status; den ifrågasattes (och kastades delvis) i samband med 1960- och 70-talens politiska auktoritetskritik.

Handskar var ett annat symboliskt läkarattribut. Ännu vid 1800-talets slut ser man läkare vid operationer och obduktioner arbeta med bara händer i kroppen. »Utan tvifvel rycker mången på axlarna åt dylika påfund som att bära vantar eller handskar vid operationer«, skriver en svensk läkare och rekommenderar vantar i tunt bomulls- eller linnetyg. »Vid obduktioner har jag använt vanliga hvita glacéhandskar (använda dylika naturligtvis) ... gummihandskar äro varma och genera handens rörelser betydligt.« Gynekologerna tycks ha använt gummihandskar tidigare. Syftet var ursprungligen att skydda läkaren från »elakartad smitta« via småsår och trasiga nagelband, först senare att skydda patienten från infektion.

Handskar har också i överförd mening kommit att symbolisera aseptisk beröring, den rädda beröringen.

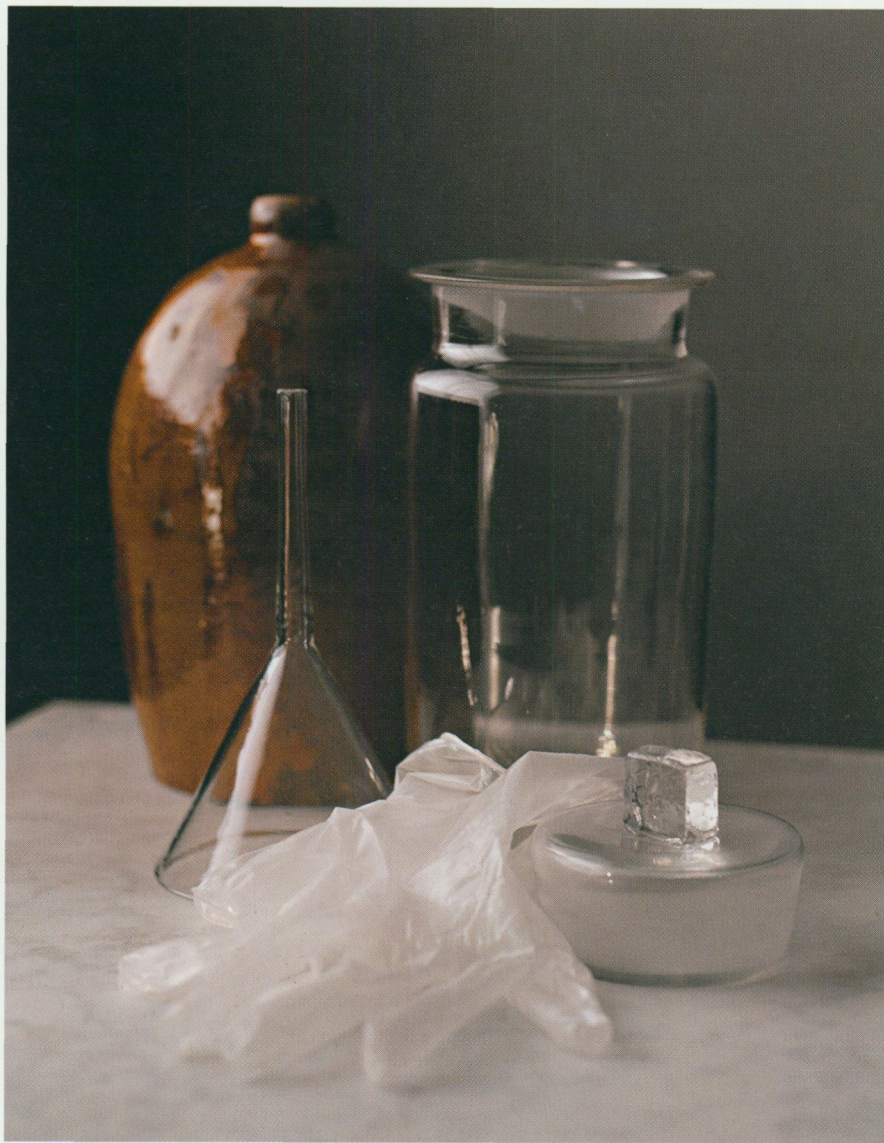

Foto Birgit Brånvall 2004, Nordiska museet.

Foto Jessika Wallin 2000.

När Rya-Rya badade

Ivar Lo-Johansson inleder statarromanen *Bara en mor* med att den unga Maria, Rya-Rya kallad, på middagsrasten en slätterdag går avsides och badar. »Alla kunde se det, fast på långt håll, så att de egentligen ändå ingenting såg.« Den här heta julidagen kom att påverka den ogifta statardotterns fortsatta liv. – »Det var som om den kyska Rya-Rya tillhört alla männen efter detta bad.«

Att Rya-Rya svalkade och sköljde av sig i sjön en varm slätterdag är inte så märkvärdigt, inte heller att hon badade naken. Det uppseendeväckande var att hennes korta bad kunde iakttas – om än på avstånd – av det övriga slätterfolket, särskilt av männen.

Den här artikeln handlar om den tid när Rya-Rya badade. Mer kunskap om den svenska allmogens kallbadande, det vill säga bad utomhus i sjöar och vattendrag, får man i uppteckningsmaterialet i våra traditionsarkiv, i första hand svar på frågelistor. Upplysningarna om landsbygdsbefolkningens badande gäller närmast förhållandena under andra hälften av 1800-talet och 1900-talets början.

DAN WALDETOFT är
intendent med ansvar för
frågelistverksamheten inom
Nordiska museets arkiv.

Friluftsbad är idag i första hand rekreation. Att tvätta sig när man badar utomhus är sällan nödvändigt eftersom i stort sett alla bostäder är utrustade med badrum av något slag. Också allmogens badande hade inslag av nöje, men badandet var dessutom förknippat med kroppshygien, i viss utsträckning också sjukdomsbot. För att förstå bondebefolkningens inställning till friluftsbad måste man därför beakta förhållandet till renlighet på landsbygden i äldre tid – och synen på nakenhet. Men låt oss börja med en kort beskrivning av kallbadets och simkonstens historia.

Havsbad och simning

Det var i England på 1700-talet som man först började uppmärksamma havsvattnets nyttiga inverkan på människan och havsbadorter som Scarborough och Brighton uppstod. Havsbadorterna spred sig därefter snabbt över den europeiska kontinenten. Den första havskuranstalten i Sverige var Gustavsberg vid Uddevalla, som har sina anor från 1774. En av de mest kända är havsbadanstalten i Lysekil med Carl Curman som badläkare, öppnad 1847. Badgästerna vid havsbadorterna tog »luftbad«, det vill säga promenerade i den stärkande havsluften, badade karbad med vatten uppumpat eller buret från havet, till exempel tångbad, och badade också direkt i havet – i badsumpar i kallbadhus eller från vagnar utkörda i vattnet, det senare populära bildmotiv från Nordsjöns stränder. Det var i första hand inom borgerligheten som man kurerade sig på det här sättet. I kölvattnet av detta kom simning att uppfattas som hälsosamt och blev närmast ett mode bland de bildade klassernas unga män. Först bland de svenska simsällskapen var Uppsala

Simsällskap, grundat 1796. År 1824 stiftades ett simsällskap i Linköping, Stockholms första simskola startade 1827 och 1833 bildades den i Göteborg. Simkonsten utövades efterhand allt mer i badanläggningar av olika slag, exempelvis det välkända Strömbadet i Stockholm som öppnade 1884. Anläggningen hade tre sektioner, en herr- och en damavdelning samt en bassäng för promotioner och tävlingar.

Friluftsbadandets utveckling till en massföreteelse under 1900-talet hänger samman med friluftslivets etablering runt sekelskiftet 1900 och de ökade möjligheterna till vistelse i

Havsbadorten Ransvik vid Mölle. Foto Peter Lundh ca 1910. Nordiska museets arkiv.

Simning, ett hälsosamt nöje.
Fotograf okänd.

naturen genom förbättrade kommunikationer och 1930-talets semesterlagstiftning. Det strikt reglerade badande som 1800-talets badläkare (balneologer) så ivrigt föreskrivit övergavs alltmer och badlivet blev fritt och ohejdat. Gemensamhetsbaden, då de olika könen badar tillsammans, var en chockerande nymodighet vid de sydsvenska stränderna vid sekelskiftet 1900. Med sina bilder i turistbroschyrer och på vykort av män och kvinnor i lätta badkläder bidrog fotografen Peter Lundh (far till »statarfotografen« Gunnar Lundh) till Mölles rykte som osedlighetens badort framför andra.

Smuts av olika slag

Otaliga är berättelserna om framför allt äldre personer som inte badat, det vill säga tvättat hela kroppen, på många år. Andra exempel som belyser renlighetsförhållandena är beskrivningar

Foto André och Irène
Reisz, 1940-talet.

av kvinnor som gått direkt från avträdet, om det nu fanns något sådant, till bakträget och personer som var skinnflådda över hela kroppen av ohyra. Renligheten, som vi uppfattar den idag, var i det närmaste obefintlig hos allmogen. Förutsättningarna för den personliga hygienens var också begränsade. Vatten skulle bäras och värmas och klädtvätt var omständligt och tidsödande. Men viktigast är att uppfattningarna om smuts av olika slag var helt annorlunda. Smuts på kroppen uppfattades knappast som något egentligt problem; smuts kunde rent av ses som ett skydd.

Kroppen tvättades inte vid så många tillfällen under året. Välkänt är julbadet och hur gårdsfolket då använde samma badvatten, andra tillfällen kunde vara vid påsk och midsommar. Men dessa bad var inte alls lika vanliga som julbadet. Däremellan, till exempel vid arbetsveckans slut eller inför kyrkobesök, hände det att man tvättade vissa kroppsdelar.

Bastubyggnader har visserligen funnits på många håll i landet, men då mest för torkning av lin och annat. Bastubad har varit begränsat till de västvärmländska finnbygderna samt områden med finsktalande befolkning i Norrbottens län. Här badades i bastun vanligtvis en gång i veckan, i regel på lördagarna.

Julbadet och tvättning av kroppen vid andra speciella tillfällen talar för att rengörandet av kroppen hade en rituell karaktär. Tvättningen, ibland tillsammans med klädbyte, markerade en övergång, exempelvis till årets viktigaste högtid julen, och var därför inte alltid föranledd av hygieniska behov.

I sjöar och vattendrag

»Om somrarna brukade man bada i bäcken, om det fanns någon dylik att tillgå, varvid man även brukade tvätta sig«, skriver en meddelare från Medelpad. Självfallet underlättades tvagningen av kroppen på sommaren om man hade en närbelägen sjö eller ett vattendrag att gå till. Sammankopplingen av kallbad och personlig hygien görs också från myndighetshåll. År 1853 kritiserar Medicinalstyrelsens föregångare Sundhetscollegium den bristande hygien och påpekar allmogens »underlåtenhet att begagna bad, hvartill största delen av vårt land erbjuder så rika tillfällen«.

Också kallbaden kunde ha rituell karaktär. Särskilt i södra Sverige badades på midsommaraftonen. En meddelare född på 1860-talet berättar från Skåne:

»Bad förekom inte så ofta förr. Det var sällan man badade kallbad. Men midsommaraftonen då skulle alla som det kunde

Om somrarna kan även moderna människor bada och tvätta sig i bäcken, om det finns någon dylik att tillgå. Foto Jessica Wallin 2000.

till sjön (havet) för att ta sig ett dopp, även om det var kallt och ruggigt. Man hade mat och kaffe med sig som man dukade upp i det gröna, efter badet. Män och kvinnor badade var för sig och man hjälptes åt 'att tvätta varandra på ryggen'. Man hade tvål och handduk med sig.« Och en kvinnlig sagesman från samma landskap född 1840 säger: »En gång om året och det var mid-sommarafton var vi vid sjön och bada. Då hade vi en kjol på, kjolen flöt och benen stod på botten.»

Det vanligaste tillfälle då vuxna personer av traditionsmateriet att döma badade var vid höskörden, som ägde rum under den varmaste delen av sommaren. Från Singö i Uppland kommer följande uppgift: »Några regelbundna bad förekom icke. Under heta julidagar kunde det hända, att man en stund slog sig ifrån det påfrästande skördearbetet och sprang ned till sjön för att ta ett dopp. Under slåttern på strandängar utnyttjade åtminstone ungdomen vilostunderna till ett hastigt bad.»

Även slätterbadet kan uppfattas som rituellt, ett sätt att markera avslutningen på ett stort kollektivt arbete. Särskilt från sydligaste Sverige berättas om hur bondebefolkningen eller statarna på en gård efter slåttern reste till havet och badade och hade matsäck med sig. Naturligtvis badade männen för sig och kvinnorna för sig. Om ett badställe vid Hjälmaren i Stora Mellösa i Närke berättas: »Vid detta badställe är förbunden en gammal vacker sed, huru gammal känner jag ej, att då bönderna under juli månad efter avslutad höbergning, slog sig hela familjen lös för en dag samt åkte till Katrinelund medförande mat samt den obligatoriska kaffepannan. Här badade hela familjen kallbad, till och med hästarna fingo bada. De olika könen badade ej på samma plats. Badstranden var skild genom en vassrugge.»

»Skjortbad« kallades det enligt en meddelare från Ockelbo i

Bad i Ravastbobäcken, Simtuna socken, Uppland. Foto John Alinder. Upplandsmuseet.

Gästrikland när männen efter slätterarbetet badade med skjortan på kroppen. Skjortan tvättades sedan med såpa och fick torka över natten.

Den nakna kroppen

Stämpeln som lösaktig kvinna fick Rya-Rya för att hon visade sig naken för slätterfolket, trots att hon tog sitt bad så avsidet så att ingenting egentligen gick att urskilja. »Värre är det inte än att man kan gå för sig själv, när man ska ställa med sin egen kropp!«, som en av statarkvinnorna på gården uttryckte det efter den händelse som fick drevet att gå i farsturna.

Bland allmogen som levde i närheten av djur och natur var blygseln större än vad man kanske föreställer sig och det var oanständigt, särskilt för kvinnor, att visa den nakna kroppen för det motsatta könet. Det berättas att det var vanligt att inte ens äkta makar sett varandra nakna. Också vid de sparsamt förekommande karbaden i stugan eller i fåhuset, som julbadet, gällde det för kvinnorna att inte bli sedda.

Synen på nakenhet är nära förbunden med uppfattningarna om sexualiteten. Som vi känner igen från 1800-talets borgerliga kultur gjordes också i bondesamhället stor skillnad på den kvinnliga respektive den manliga sexualiteten. Genom att visa sig naken överskred Rya-Rya gränserna för den kvinnliga, passiva och underordnade sexualiteten.

Ivar Lo beskriver hur det gick till när kvinnorna skulle »ställa med sin egen kropp«:

»När statarnas kvinnor någon gång tvättade sig, dolde de sig mycket noga. Nästan alla kvinnor på bygden hyste en förlamande rädsla för att tvätta sig, ifall någon såg dem. De vågade

aldrig blotta sig mera än till halsen, ej ens om det var deras egna män, som var enda vittnen.

Vid sådana tillfällen gömde de sig undan i bryggstugor, uppe på vindarna, bakom strängt tillslutna dörrar och fönster, eller de passade på när männen var borta. Då stängde de sig inne med sin hemliga förrättning. Någon gång stannade de uppe sent en kväll, värmden i tysthet en gryta vatten, ställde en balja mitt i rummet mellan sängarna, släckte lampan och badade sedan i mörkret.«

Foto Jessika Wallin 2000.

Sonja i Krokån. Foto
Mats Landin 1966.

Nakenheten var tabubelagd och kvinnorna var därför försiktiga med att bada kallbad. »Den som klädde av sig och badade ute var hållen för vad som helst«, skriver en kvinna från Medelpad. Folklivsskildraren Lisa Johansson från Vilhelmina i Lappland säger att »man och hustru gick icke och badade på samma gång, det var en oerhörd skam, om det blev känt att en kvinna var så oblyg att hon följde sin man ut till en sjö, och klädde av sig naken i en karls sällskap, ja hon blev utsatt för mycket baktal av andra kvinnor«. Hon säger vidare att det var i tio–elva-årså-

dern som man blev för gammal för att visa sig naken. Innan dess kunde barnen bada öppet och utan badkläder.

Kvinnorna valde därför avlägsna eller undanskynda badställen, där avklädnngen kunde ske i skydd av något buskage, stenblock eller annat – eller så avstod de helt från att bada. »Mellan buskarna« kallades flickornas badställe på en ort i södra Dalarna. Där det var långa, öppna stränder, som vid hallandskusten, badade könen »på respektabelt avstånd« från varandra. I Harplinge i samma landskap kallades den sten ett stycke ut från strandkanten där kvinnorna hade sitt badställe för »käringasten«. Kvinnorna kunde också välja att bada vid tider och tillfällen då det inte väckte uppmärksamhet, som på kvällen.

Valet av undanskynda badplatser har också att göra med att badkläder knappast användes av landsbygdsbefolkningen förrän ett bra stycke in på 1900-talet. Det var nakenbad som praktiserades, men det var inte heller ovanligt att kvinnor badade med kläder på kroppen. Och eftersom simkunnigheten inte var utbredd, vadade man vanligtvis ut i vattnet till lämpligt djup. »De blygaste kvinnorna badade med särken på, de bara lyfte opp den om de ville doppa sig djupt.« Ibland brukade kvinnor »kle av se jems me mijan å tvätta se ópp åt« vid kallbad. De kunde också skyla sig med ett plagg som kastades i land när man kommit en bit ut i vattnet.

En meddelare från Kumla i Västmanland berättar att de äldre kvinnorna aldrig ville bada för att de skämdes för sin kropp efter det att de fått barn. Då blev de »fula gentemot de unga, snygga jäntarna, 'som inte ha lägga under en kar' som en sageskvinna sade mig. Då vart man ju tjärring tvärt«. Det här uttrycker en syn på kroppen som man kan tycka borde ha varit mindre vanlig bland allmogens kvinnor, präglade av barnafödande och

arbete. Men också statarkvinnorna i *Bara en mor* tänker de här tankarna. En dag då statarhustrurna och ungflickorna är på slåtter på avlägsna ängar vid havet bestämmer de sig efter stor tvekan för att svalka sig i havet. Ovana att se sina medsystrar utan kläder granskar kvinnorna varandras kroppar. Mödrarnas »ben stod som pålar i stranden. Bärningsbristorna korsade varandra som blixtar. Över bukar, som var som kupiga firmament, löpte ådrorna i knutar, mot lederna samlande sig till blåa ådernät.« Men, tänkte de utsläpade kvinnorna, »också de unga får en gång sitt!«.

Ett annat förhållande som förmodligen har betydels: för kvinnornas badande är de olika könens rent fysiska hemvist. Kvinnornas sfär var gården och den närmaste omgivningen. Männen däremot vistades ofta längre bort på arbeten av olika slag. Det var därför inte naturligt att en vuxen kvinna befann sig utanför gården och byn annat än vid vissa tillfällen som slåtter och bärplockning. Att gå iväg och bada, framför allt ensam, kunde därför uppfattas som en överträdelse av gränserna för kvinnligt beteende i bondesamhället.

Föreställningar om bad

Lika väl som det fanns föreställningar om att vissa bad, som bad på midsommaraftonen och bad vid hälsokällor, hade effekt på sjukdomar, fanns de mer utbredda uppfattningarna att det kunde vara skadligt eller rent av farligt att bada, inte bara med tanke på drunkningsrisken. Bad ansågs kunna leda till förkylningar, ryggvärk och andra åkommor eller verka allmänt uttröttande. Man sade att Olof kastade »kallsten« i vattnet, därefter var det farligt att bada. Det har också ansetts olämpligt för kvinnor att

bada vid menstruation. Kall luft och kallt vatten kunde göra att de välgörande reningarna upphörde. I traditionsmaterialet avråds därför från kallbad under dessa perioder. Det här är uppfattningar som på sitt sätt fortfarande lever kvar, även om tveksamheterna inför bad vid menstruation idag är av hygienisk art och handlar om en ökad infektionsrisk mer än att menstruationen ska upphöra.

Åtskillig folktro har varit förknippad med kallbad. Sjöar och vattendrag var befolkade av olika övernaturliga väsen – rån, både manliga och kvinnliga. Föreställningarna är i första hand knutna till näcken. Näcken var i den medeltida folktron ett farligt erotiskt väsen. I den yngre folktron däremot dominerar föreställningarna om näcken som ett musikaliskt väsen. Näcken uppträder också som vållande av drunkning, och vanliga är beskrivningar av olika skyddsriter för att »binda näcken« vid bad-

Midsommarafton efter
fotbollen. Grönasjö, Knäred
1994. Foto Mats Landin.

ning. Gunnar Olof Hyltén-Cavallius säger att det fortfarande under hans tid, vid 1800-talets mitt, var allmän folktro att då någon fick kramp eller sendrag i vattnet, så var det näcken som försökte dra ned dem till sjöbottnen.

De vanliga skyddsriterna att binda näcken vid badning har haft till uppgift att åstadkomma ett näckfritt område. Här som i många andra sammanhang tillskrivs stålet magiska egenskaper. En kniv eller annat metallföremål stacks ned i strandkanten eller i vattnet före badandet. Efter badet har lösningen skett genom att kniven tagits upp. Ett annat sätt att binda näcken var att kasta sten i vattnet. Det viktiga har då varit hur kastet utförts – stenen skulle träffa vattnet så att inget plask uppstod. De olika metoderna att binda näcken har ibland kombinerats med magiska formler för att ge extra kraft åt bindningen, till exempel att näcken getts olika tillmälen och beskyllningar. »Näck, näck, nålatjuv! Far din var en stålatjuv!« är ett exempel. En annan formeltyp är den där den badande byter plats med näcken – så länge den badande är i vattnet så är näcken på land: »Näck, säck, päparsäck, du till lands och jag till sjöss.« En vanlig binde-metod var en kombination av spott och formel.

Frågan är om en del av det som går under namnet folktro egentligen borde kallas lek och skämt. Barn och ungdom var de flitigaste badarna och besvärjelseformlerna och skyddsriterna är många gånger förknippade med just yngre människor. »I min ungdom skulle vi alltid binda näcken, när vi skulle i vattnet och bada« heter det exempelvis. Kanske var stenkastningen bara en barnlek!

Men visst har »ont« av olika slag i vattnet också tagits på allvar. Och en meddelare från Stora Tuna omtalar att han så sent som i början av 1900-talet av en grannnumma varnades för att bada

Ösjön i Transtrand, Västerdalarna. Foto Elsa Ljungberg 1937.

Foto Harald Flemberg 1949.

Karin simmar i sjön Viggen i Nordansjö. Foto Harald Flemberg 1949.

i älven »för rånas skull, vi kunde komma för ont«. I frågelistmaterialet möter vi en folktro i upplösning och många berättelser om näckbindning och annat bör uppfattas som ren lek. Men de ursprungliga föreställningarna om näcken som vållande druckning bör ses i belysning av bland annat den begränsade simkunnigheten, som gjorde människans vistelse i och invid öppet vattnet riskfylld. – Också här hade folktron en funktion att fylla.

Simkunnighet

Olaus Magnus ger i »Om de nordiska folken« från mitten av 1500-talet fantastiska beskrivningar av simkunnigheten, särskilt bland krigare. Hur mycket han överskattar nordbornas färdigheter på området är svårt att bedöma, men två-tre århundraden senare är bilden helt klart en annan, särskilt på landsbygden.

Visserligen påstås det på sina håll i traditionsmaterialet att simkunnigheten var förhållandevis utbredd, särskilt bland pojkar och män. Ibland berättas det också om personer som var goda simmare, utpekanden som väl snarast talar för att simkunnigheten inte var så allmän. De bästa badställena ansågs ju dessutom vara grunda stränder, gärna med sandbotten. Och ser man till simsätten förstår man att simkunnigheten och simkonsten inte var särskilt utvecklad. »Först lärdes plassksimm, sedan de förnämligare simsätten tösksimm och kattsimm.« Med »tösksimm« menas att simma som en groda. Från Dalarna beskrivs hur de första simtagen såg ut: »När man skulle lära sig simma, började man med hundsim: att kava med armarna och sprattla med benen.« En utredning vid sekelskiftet 1900 visade att ungefär 12 % av ungdomen var simkunnig, och bland äldre åldersgrupper var den ännu ovanligare. Som påpekats tidigare

har de första simsällskapen anor från det sena 1700-talet och under 1800-talet följde flera efter i städerna. Men på landsbygden skedde inte motsvarande utveckling av sim- och badanläggningar. När »den obligatoriska simundervisningens dag« anordnades av Svenska livräddningssällskapet 1920 visade det sig att knappast ens de samhällen som låg vid sjöar och vattendrag kunde bedriva simundervisning därför att bryggor, badhus och annat saknades.

Tillgången till öppet vatten var inte avgörande för badandet och för simkunnigheten. Det är omvittnat hur befolkningen i kusttrakterna var mycket skeptisk till bad. I Bohuslän, som i kölvattnet efter 1800-talets havsbadorter blivit ett av våra stora badparadis, badade kustbefolkningen i stort sett aldrig och simkunnigheten var närmast obefintlig.

*

Allmogens kallbadande hänger samman med uppfattningar om renlighet, nakenhet och sexualitet. Också folktroföreställningar om naturväsen i sjöar och vattendrag och simkunnigheten kan kopplas till badandet. Bilden blir den att det mest var barn och ungdom som badade. Den vuxna befolkningen badade betydligt mer sällan, män oftare än kvinnor. När det hände var det vid exempelvis slätterarbete, som svalka och för rengöring av kroppen.

När kallbadandet började sprida sig bland landsbygdsbefolkningen var det under inflytande från olika kategorier av arbetare, exempelvis vid bruken. I skärgårdsområdena var det sommarvästerna som visade vägen till badvikarna. Arbetarbefolkningens större håg till att komma i vattnet har förmodligen att göra med att deras tillvaro mer präglades av motsatsparen arbete och

Badstrand på Bornholm 1959. Foto Harald Flemberg.

fritid. Även här kombinerades bad och kroppsrengöring. Till Stångån i Linköping kom arbetarna och badade och gjorde sig rena efter arbetet. Annars var det mest barn och ungdom som badade där. Vid Korsnäs bruk i Dalarna var det vid arbetsveckans slut på lördagarna vanligt att arbetarna hade med sig tvål eller såpa och en säckhandduk då de gick och badade.

Aktiviteter förbundna med den nakna kroppen skedde länge i skymundan. Och det gällde inte bara allmogebefolkningen; pryderiet inom 1800-talets borgerlighet är väl omvittnat.

Kallbad bland andra än bondebefolkningen togs ofta i särskilda kallbadhus, som började bli mer vanliga från mitten av 1800-talet. Ibland fanns det i kallbadhusen en badsump för män och en för kvinnor, i annat fall badade man vid olika tider.

När friluftsbadandet populariserades under 1900-talets första hälft förändrades det också till ett allt friare badande. Och i modern tid har badstranden blivit den kanske viktigaste platsen för kropparnas exponering, något som avspeglas i det kvinnliga baddräktsmodets utveckling. I de första baddräkterna var både män och kvinnor väl påklädda. Efterhand blev baddräkterna mindre och mer kroppsnära. Vid 1940-talets slut lanserades den tvådelade bikinin, men den slog igenom först på 1960-talet. Vid slutet på detta årtionde började svenska kvinnor så smått att slänga överdelen, och på 1980-talet blev det riktigt populärt. Kvinnor har blivit naknare och friare, både sexuellt och i samhället. På senare år har trenden vänt när det gäller nakenheten. Det är idag inte lika vanligt att kvinnor badar och solar topless, vilket förmodligen bland annat hänger samman med den större etniska och religiösa mångfalden i dagens samhälle.

Friluftsbadandets stora genomslag på 1900-talet går hand i hand med friluftslivets etablering och framväxt och ideologi-

erna bakom detta. Det har också sin grund i 1700- och framför allt 1800-talets tilltro till badandets starka terapeutiska verkan och de havsbadorter där dessa idéer förverkligades. Till bilden hör också solbadandets genomslag på 1920- och 30-talen, också detta med hälsomässiga förtecken.

Rya-Rya badade visserligen – men inte friluftsbad. Friluftsbad är en aspekt av det moderna friluftslivet. Och kroppsvård, som den tar sig uttryck i friluftsliv, sport och motion, kost och personlig hygien, fanns inte i statarflickan Rya-Ryas föreställningsvärld.

Vykort, fotograf okänd.

Bastubadare i Gävle 1943, kanske också bastubyggare inspirerade av eldsjälens Jan Ottossons bastukampanj. Foto K W Gullers. Nordiska museets arkiv.

I hetluften

Svensk bastu som ideologi och praktik

Hur gick det egentligen till när bastubadandet blev en nationell dygd i Sverige? Idag räknar vi det som så självklart att idrottsanläggningar, simhallar och hotell har en bastu att erbjuda att det väcker förvåning när den inte finns där. I hundratusen bostadsrättsföreningar och villor är det inrett en bastu i källaren. Men för bara ett par mansåldrar sedan var det en nästan exotisk företeelse i de större städerna, för att inte tala om hur det var på landsbygden. Stockholmarens i gemen tog på 30-talet maximalt tre offentliga bad om året – inte alla i bastu. Och då var det bara ett fåtal som hade tillgång till bad i hemmet. Somliga vill betona en finsk påverkan – och visst är det befogat att se hur traditioner förts vidare i finnmärken och norrbottniska gränstrakter. Men viktigare ändå var nog mellankrigstidens många folkuppfostrare. Bastubadet bars fram av en stark ideologi med ordning och reda på programmet. Samtidigt kom bastubadandet att förvandla folk till njutande vardagshedonister. En studie av bastubadandet blir därför en lämplig infallsvinkel till hur människors identitet kom att formas i ett spänningsfält mellan ordning och sinnlighet.

JONAS FRYKMAN

är professor i etnologi vid Lunds universitet. Bland hans böcker kan i det här sammanhanget nämnas *Den kultiverade människan* (1979) och *Modärna tider. Vision och vardag i folkhemmet* (1985).

Fostran och njutningsmedel

Bastubadandet är kulturellt sensitivt – idéer och känslor fastnar lätt på det; hedonism och förmyndaraktiga instruktioner möts. Varje svettbad är förvisso ett purgatorium, en kroppslig och andlig reningsritual. Som på nytt födda kan vi åter träda in i den sociala gemenskapen; som smutsiga står vi utanför. Kanske finns det fler diskurser och ideologier förenade med bastubadandet än någon annan form av tvagning. Riten handlar inte bara om hur man blir ren – utan också om hur man skall vara som människa. Så blir ett enkelt bad socialt och kulturellt laddat med en massa »borde« – eller det vi kallar moral.

Ur boken "Travels through Sweden, Finland, and Lapland, to the North Cape, in the years 1798 and 1799" av Joseph Acerbi. Längst t.v. »Bain finlandais«. Bilder i Nordiska museets arkiv.

När t.ex. de offentliga bastubaden förbjöds under 1600-talet var det med hänvisning till deras sedefördärvande inflytande. Den opassande munterhet, skörlevnad och kroppsliga njutning som frodades där passade dåligt samman med ortodoxins syn på den syndiga kroppen. När folkhygien på bred front lanseras som ett begrepp i Folkhemsbygget blev det omedelbart förknippat med frågan om hur arbetare och bönder skulle tvätta av sig smutsen från det gamla feodala Förtrycks- och Fattigsverige. Otaliga är de berättelser som handlar om den stora förvandlingen under förra hälften av 1900-talet.

När Lubbe Nordström 1938 tog upp kampen mot Lort-Sve-

rige var det ett rationellt, rent och demokratiskt Villa-Sverige han såg framför sig – och så småningom fick. Där flödade vatten så fort man vred på kranen och där det fanns centralvärme. Så byggde man också överallt i landet allmänna folkskolor tillsammans med badanläggningar. Från min uppväxt i arbetarstaden Nässjö på 50-talet, har jag minnen av hur Varmbadhuset var inrymt på nedre botten i Centralskolan. Civiliserandet av oss barn kunde på det viset rationaliseras. Både kropp och själ tuktades. Det här var en av den foucaultska disciplinens träningsanläggningar. Vilket välkommat folk kom inte ut ur sådana inrättningar!

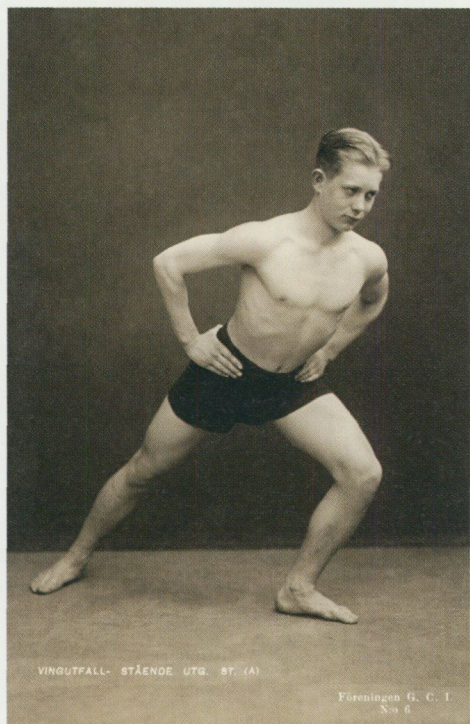
Samtidigt är bastubadet en fysisk erfarenhet. Den dramatiska växlingen mellan värme och kyla verkar avslappande och ger ett kroppsligt välbefinnande. Man kan inte förstå dess betydelse utifrån instruktionerna eller ideologierna, utan det måste – som alla kulturmönster – också förstås utifrån den upplevelse som rymmer plats, kropp och det materiella. Meningen skapas inte av diskursen utan av brukaren i en konkret situation. Den spännande historien om hur bastun blev en självklarhet i svensk kultur kan tjäna som ett bra exempel på sådana mer generella processer.

Folkhygienens förespråkare

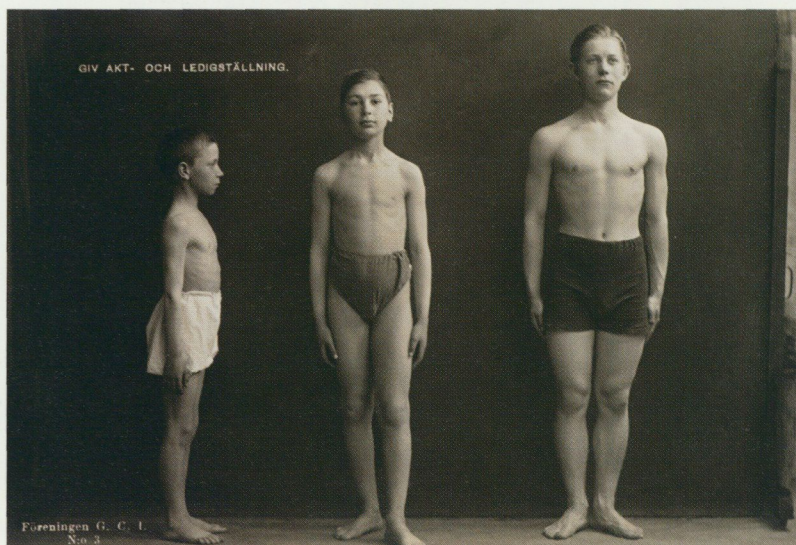
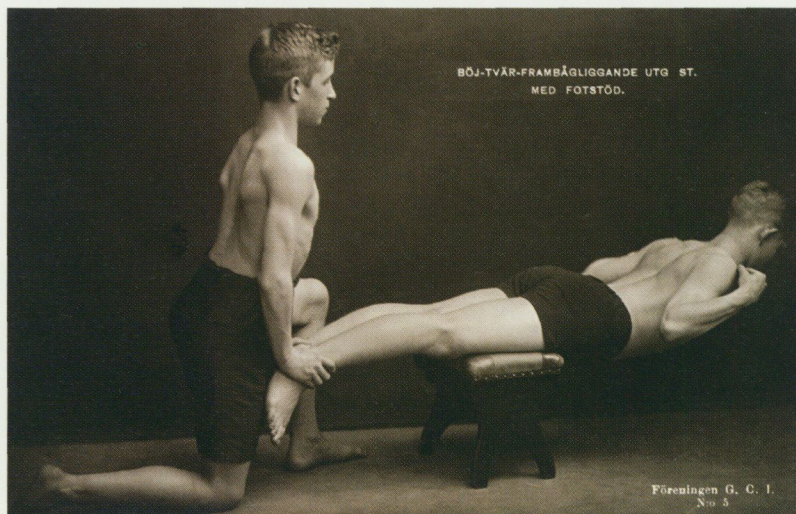
Medan Lubbe Nordströms Lort-Sverige har kommit att stå som symbol för hur det nya samhället skulle formars och han själv blev en av modernitetens vägröjare, är namnet Jan Ottosson så gott som obekant. Ändå är han sannolikt den person som gjorde mest för att omsätta tankarna på fysisk renlighet i praktisk handling. Under den värtaliga titeln *Bastupropagandan*

drev han under 1930-talet, tillsammans med Svenska Gymnastikförbundet, en energisk kampanj för att det skulle uppföras billiga och bra bastur åt landsbygdens folk.

Det fanns då ett glödande intresse hos de styrande för att förbättra det man kallade »folkmaterialet«. Vid början av 1900-talet var Sverige – alla stormaktsdrömmar till trots – ett medelstort land på marginalen av Europa. Bara en femtedel av befolkningen bodde i städer och inkomst- och klasskillnaderna var enorma. På några decennier utvecklades en urban arbetarklass, järnvägs- och municipalsamhällen byggdes ut. Skulle be-

Ur skolhistoriska
samlingen, Nordiska
museets arkiv. Fotograf
okänd. (Även s. 92)

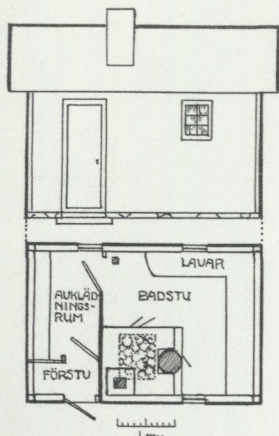

folkningen verkligen klara av steget in i det moderna industrisamhället – bli till fungerande kuggar i det stora maskineriet? Vilka krafter vilade i folkdjupet? Aldrig har liknelserna mellan människokroppen och maskinerna varit så många som då. Det var också en maskin med starka drifter. Känslorna och sexualiteten fick sitt erkännande såväl i konsten och litteraturen som i det allmänna medvetandet. Det var på en gång en förhoppningsfull och förlamande dröm. Där krafterna var tillstädes ropades det också på ordning och disciplin.

Ordet hygien blev ett riktigt »framtidsord« som handlade om försöken att styra utvecklingen i skapande banor. Det lånade en vetenskaplig klang till vilket alldagligt substantiv som helst. Visst kunde en god munhygien ge friskare tänder! Kunde inte framkomligheten i trafiken bli större med en bättre väghygien! Att kvaliteten på folkmaterialet kunde höjas genom arvshygieniska insatser var självklart. Samhället tog på sig en skyldighet att på olika sätt befordra mentalhygien. Barnen borde lära sig en god sexualhygien – och snart var ämnet till omvärldens förundran upptaget på skolschemat! När välfärdsstaten byggdes ut blev alltså mycket av det gamla och ingrodde draget fram i ljuset för att granskas, tuktas och ändras i just hygienisk riktning.

Bastupropaganda

Forskningen har hittills pekat på hur det moderna projektet drevs av intellektuella i en anda av »myrdalsk« entusiasm – men detta var en rörelse med bred uppslutning. Jan Ottosson var en av eldsjälarna, framtidsmännen, som genom sitt arbete skulle hjälpa befolkningen i den stora omställningen. Han var gymnastikdirektör, först verksam som lärare vid Tärna folkhögskola

Typritning för bastu ur
Jan Ottossons skrift
»Gymnastik och bad åt
landsbygdens folk: en
bastu i varje by« från 1930.

i Västmanland. När Lillsved på Värmdö år 1937 invigdes som Svenska Gymnastikförbundets egen folkhögskola blev han dess förste rektor.

I *Riksföreningens för Gymnastikens Främjande Årsbok* 1934 – när han ännu var gymnastikdirektör på Tärna – inledde Jan Ottosson en presentation av den beramade bastupropagandan. Hans högt uppsatta mål var att få åtminstone en bastu i varje socken. År för år fick läsarna följa hur byggandet framskred – landskap för landskap, by för by. Kartor talar om i vilka delar av landskapen det »folkhygieniska uppfostringsarbetet« vinner framgång och vilka som ännu inte koloniserats. På en enda »propagandaturneé« genom Sörmland just 1934 håller Jan Ottosson föredrag på elva platser, följd av Eskilstuna-Kuriren och Katrineholms-Kuriren. På var ort blir han mottagen av de lokala gymnastikförbunden, företrädare för kommunen, bruken och det övriga näringslivet.

I trakterna av Nyköping och Trosa uppförs under 1934 ett tjugotal bastur och »som resultat av tidigare turnéer i Södermanland stå nu 51 bastur färdiga«. I Mellösa socken, som blir något av ett skolexempel, har man uppfört inte mindre än 14 stycken enligt principen hellre fler och nära, än stora och avlägsna. Efter Jan Ottossons egna beräkningar har det visat sig att »svensken inte går mer än högst en kilometer för att få ett bad«. Rapporteringen från Mellösa blir smittsamt entusiastisk som om det gäller att skildra hur ännu en frontförflyttning sker. »Överallt funno vi bastu efter bastu väl uppeldad, antingen i bruk eller representanter för ägarna redo att demonstrera sin ägandes bastu, intresserad av att få visa hur de löst de tekniska problemen med eldning, vattentillförsel m.m. på olika sätt allt-efter resp. lokale forhold. Det var faktiskt en upplevelse att få se

detta intresse för bastubad och därmed sammanhängande frågor hos dessa präktiga representanter för svenska jordbrukare.«

Exemplet från denna Sörmlandssocken är så lovande, att man beslutar att där inleda firandet av självaste Bastudagen. Efter en högmässa i sockenkyrkan på Marie Bebdelsedag 1935, åker landshövdingen, medicinalrådet, riksdagsmannen, doktorn och lokala honoratiores tillsammans med representanter för Gymnastikförbundet mellan de olika orterna, tätt följda av lokal- och rikspress. I Hälleforsnäs håller disponent Nils Eriksson, kommunalnämndens ordförande, ett tal på temat »Vår socken och dess bastur«. Dagen efter publicerade Svenska Dagbladet ett stort uppslag på förstasidan under rubriken »Pelle Snusk jagas över Sörmlands gränser«. Det här var en verksamhet som samhällets stöttepelare kunde sluta upp bakom.

Ottosson distribuerar typritningar för hur husen skall byggas; han uppför en demonstrationsbastu på Tärna folkhögskola och bjuder in kommittéer från Västmanland, Dalarna, Uppland, Närke och Gästrikland att komma på provbad och ta erfarenheter med sig hem. Varhelst en folkhögskola fanns skulle också en bastu stå. Därifrån skulle initiativen sprida sig över bygderna.

När Jan Ottosson mot slutet av 30-talet summerade ett decenniums arbete fann han att han, tillsammans med Svenska Gymnastikförbundet, hade medverkat till byggandet av 635 bastur. Fler var på väg. Bastupropagandan innebar utan tvekan det stora genombrottet för att efter några hundra års ingrodd tveksamhet inför vatten, åter få befolkningen i landet att bada. Och stödet bakom projektet var långt mer omfattande än det lokala.

Nobelpris i folkbad?

Med början redan 1918 hade flera riksdagsmän återkommit med motioner i riksdagen för att förbättra folkhygien. Ett av verktningsmedlen var just att stimulera till flitigare bastubad. Det avsattes från och med 1920 också statliga medel från Pensionsstyrelsen för att bygga just sådana. Men verksamheten sköt på typiskt svenskt vis fart först när den knöts till en folk-rörelse.

Under mellankrigstiden var Svenska Gymnastikförbundet inne i en fas av otrolig expansion. När Jan Ottosson förenade sin entusiasm med förbundet, var det en mäktig allierad han funnit. Bättre än kanske någon annan folk-rörelse förmådde man här fånga upp den längtan efter just rörelse, kropp och kraft, som låg i tiden. Bara på de första 15 åren efter krigsslutet 1918 växte det från ett litet förbund som organiserade 8 000 medlemmar till att 1934 omfatta hela 115 000. Från och med nu ser man sig som en »folk-rörelse för folkhälsans höjande«. Kanske den allra viktigaste.

Gymnastikdirektör Ottosson presenterade sig själv i skrift som en arbetare i »folkrenlighetens tjänst på vår svenska landsbygd«. Renligheten var en del av hela det arbete där också folkhögskolorna gjorde en insats. Han talade om nödvändigheten av att lära det svenska folket elementa så att det skulle »kunna stava och lägga ihop, när det gäller personlig renlighet«. »Vad betyder strängt taget all vår omskrutna bildningsverksamhet, vad betyder läskunnighet och ökad allmänbildning, när samtidigt lämnas åt sidan omvårdnaden av folkmaterialiet självt?»

Med en missionerande iver attackerade han också etablissermanget för dess nonchalans inför den grundläggande hygien. »Hur står det till på denna ömtåliga punkt hos våra pedagoger

Idag syns rester av 30-talets renlighetskampanj i landskapet. Små övergivna byggnader gärna utplacerade intill något vattendrag. Fönstren högt upp för att hindra insyn och vedeldning för att värma vatten och bastu. Foto Olle Wilson.

och folkuppfostrare, folkledare och vetenskapsmän, riksdag och regering?» Skall man kanske instifta »ett nobelpris för att vår kulturelit praktiskt skall intressera sig för lösningen av vår folkbadsfråga»? Medan statliga och kommunala myndigheter investerade i skolor, bostäder och vägbyggen – så blundade de ofta för de mest grundläggande behoven som vanligt folk hade. Det enkla mål han satte upp, var att göra verklighet av en högst realistisk framtidsförhoppning: »Det svenska folket ett rent och luktfritt folk, som gör skäl för att kallas ett kulturfolk.«

Till skillnad från de andra reformerna som kostade pengar, var detta en billig verksamhet och den byggde nästan helt på frivillighetens grund. Byggnaderna uppfördes ofta av folk från bygden; timmer och arbetslust fanns i överflöd.

Renheten som idé och praktik

Renheten var på många plan ett omhuldat tema i 30-talets värld. Det handlade, som vi sett, om det gigantiska omvandlingsarbete där hygien blev ett samlande motto. Men här fanns också idéer och tankeströmningar som var fast inskruvade i politiska program – i totalitära, fascistiska ideologier. Retoriken i bustupropagandan och gymnastikarbetet ger en tydlig återklang av idéer som dominerade i Tyskland – särskilt inom *Kraft durch Freude*. Anslaget i Gymnastikförbundets publikationer påminner läsaren om med vilken självklarhet man då skrev om käcka pojkar med rågblont hår, klintblå blick och höjda armar under flygande baner. Finns det alls några paralleller och kontakter i den svenska verksamheten? Utöver de tidstypiska kommandoorden, de vältränade kropparna, de skarpa profilerna?

Ja, en sådan koppling ligger helt i dagen. Lillsved är ett gods

med ett *corps de logi* uppfört 1852, beläget på Värmdö i Stockholms skärgård – ett omtyckt utflyktsmål. Skolans hemsida vet berätta om en fullt ordinarie undervisning i hälsa, idrott och ledarskap; här finns lokala kurser för överviktiga likaväl som distansundervisning i hälsopedagogik. I samarbete med Landstinget erbjuds även medicinskt motiverade kurser i livsstilsförändring. En märkvärdighet är att inför VM i fotboll 1958, var det svenska landslaget förlagt hit! En annan är att godset vid början av seklet ägdes av Nordiska Kompaniets legendariske grundare Josef Sachs.

När den invigdes som gymnastikfolkhögskola den 13 juni 1937 var det inte Josef Sachs som ställt egendomen till förfogande utan affärsmannen Carl Ernfrid Carlberg. Han bidrog också med medel för att driva anläggningen. Carlberg var en före detta gymnast och officer som hade deltagit i den svenska truppen vid den berömda sommarolympiaden i Stockholm 1912. Han sympatiserade med gymnastikens idéer och han hade »tro på projektets stora betydelse för gymnastikens vidare utveckling«, som det står i en årsbok från 1935.

Carl Ernfrid Carlberg är inget okontroversiellt namn på den svenska politiska kartan. Då liksom senare var han en förgrundsfigur inom den svenska nazismen. År 1942, när Tysklands framgångar stod i zenit, lät han upprätta en förteckning över i landet levande judar – sannolikt fanns Sachs med på den. Så sent som 1957 finansierade han distributionen av antisemitiska skrifter och han ställdes 1958 till svars för hets mot folkgrupp. Efter hans död 1962, understödde Den Carlbergska stiftelsen aktivt högnationell verksamhet. Han räknas som nazismens stora mecenat i Sverige.

När folkhögskolan invigdes den 13 juni 1937, var det i när-

varo av bl.a. Arthur Thomson, landshövding Nils Edén – och förstås donator, direktör Carlberg med familj. Där fanns också Berlinolympiadens generalsekreterare doktor Carl Diem med fru. Jan Ottosson var närvarande i egenskap av skolans förste rektor och fick motta Vasaorden ur landshövding Edéns hand. Han skisserade redan på planeringsstadiet hur Lillsved framöver skulle drivas.

I historiken över Lillsved framhålls naturligt nog inte denna bakgrund. I stället nämns det att Ottossons idéer till en folkhögskola på idrottslig grund kom från folkhögskolornas hemland – Danmark. Där stod den berömda gymnastikhögskolan i Ollerup på Fyn modell. Vid flera tillfällen hade Ottosson besökt skolan och mött dess karismatiska föreståndare Niels Bukh. Denne var redan då en helt central gestalt inom det danska nazistpartiet och kom att bli en av samarbetsmännen under ockupationen. Den danske historikern Hans Bonde har i sin stora monografi över Niels Bukh, pekat på att hans manliga gymnastik var estetisk och frigörande. Men som många samtida förstod han kroppen inom ramarna för en ideologi – ett politiskt program som mer än något syftade till disciplin. Bukh strävade efter att bli minister med ansvar för ungdomsfrågor inom samarbetsregeringen.

Det finns dock inga belägg för att Ottosson ville knyta skolans verksamhet nära de politiska sympatierna som vare sig donator eller den danska förebilden anlagt. Ottosson själv var förankrad i frikyrklighet och nykterhetsrörelse. Sambandet visar hursomhelst på den starka koppling som fanns mellan nationsbyggande och kroppslig träning i mellankrigstidens Europa. Ibland var det också lätt att snubbla vidare från fysisk fostran till en ideologi som utgick från dyrkan av det starka. Men den viktigaste

iakttagelsen man kan göra ur kulturell synvinkel, handlar om hur svårt det verkligen är att skriva in kroppen i en diskurs, att bestämma den genom ideologi. Här kolliderade programmen med människors fysiska upplevelser. Som alla kulturbyggare tar de enstaka element i anspråk och passar in dem i det pågående livet och i sin egen vardag.

Fostran till hedonism

Som kulturforskare lider jag av den vanliga sjukan att döma en handling efter dess orsaker förr än dess konsekvenser. Vad har det eventuella upphovet till bastupropagandan egentligen för betydelse i fråga om svenskarna och bastubadandet? Är det verkligen den beryktade träningsanläggningen för folkfostran? Och i så fall på vilket sätt? Om än målet var att göra svenskar till ett rent kulturfolk, kan det ju hända att också njutande soffpotatisar kom ut i slutändan.

När jag minns bastubadet från källaren av Centralskolan i Nässjö är det med en blandning av skräck och lust. Badmästaren var en sträng herre som sett alltför många skolungar kasa omkring på det hala kakelgolvet med skrik och slamrande plåtbaljor. Här behövdes klara besked och hårda nypor. Under klassens bad varannan vecka sade han till oss att vi skulle bli »svenska vikingar och inga veklingar« innan han körde in oss i kallduschen. Men när man kom dit som badgäst i kalla vinterkvällar, var det en sinnligt ångande, varm dunst av kropp, klor och tvål som slog emot en. En halvtrappa ner började ett annat land. Förbi glasluckan där man betalade det blygsamma inträdet ledde en grön gummimatta in mot de två omklädningsrummen. Ett tvagningsrum, några duschar, en smal bassäng som knappt

kunde vara mer än fem meter bred. Den var heller inte avsedd för simning utan för grönskimrande avsvalkning. Centrum var en pysande bastu där gubbarna satt och pratade om den senaste matchen som bandylaget NIF spelat. Det var ett inträde till de vuxnas värld och ett förstulet kikande på riktiga mäns kroppar.

Medan vi i Sverige gärna gisslar oss med hur rentvättat tråkiga, rationella, blyga och grå vi är – skulle man också kunna anlägga ett annat och mer vällustigt perspektiv på identiteten. Expressens kulturchef Per Svensson har tagit bastun som en ingång till just den dimensionen. I boken *Svenska hem* lyfter han fram hur bastun i den egna villan kommit att bli »hedonismens helgedom«. Med en bastu i källaren blev villan under 1960-talet »det njutningsfyllda livets centrum. Överallt i tidningarna kunde man se annonser för bastuaggregat och bastuinredningar. Antingen badade mamma, pappa och de två barnen tillsammans, med mamma strategiskt placerad i förgrunden så att de snygga brösten inte skulle komma onödigt mycket i skymundan... eller också badade mamma inbjudande ensam.« Sådana njutningsmedel »som förut varit förbehållna en rik överklass blev (nästan) varje familjs egendom (en Bacho bastu har väl alla innemänniskor)«.

Det Svensson grep i 60-talsvärlden var privatiseringen av den hedonism som fick sin egentliga spridning under 30-talet. Det självklara i badandet var väl förberett. Bastun var något man tänkte *med* när man skulle föreställa sig det goda livet. Det finns idag inte den konferensanläggning i Sveriges land som inte lockar med bastu. Bastun är basen för all annan aktivitet. Var och en som besökt ett samtida *spa* vet att bastubadet ingår i ett mycket vidare koncept där man erbjuds många former av gemensamt välbehag till goda priser. På det anrika Kust- och

En del av det goda livet. Foto Karl Erik Granath. Nordiska museets arkiv.

Kurhotellet i Varberg kommer bastun i ett program som också lockar med helkroppsmassage, jacuzzi, vaxning och alginpackning à 625 kronor i timmen. På Konferenshotellet i Ystad kan man dessutom välja lerinpackning med Moor-Mud – golfbana finns i närheten. Idégivaren bakom Ice Hotel i Jukkasjärvi, Per Granlund, har också instiftat en bastuakademi och ett museum vid Kukkolaforsen i Haparanda. För honom avtecknar sig bastun som ett »mentalt skyddsrum« som mindre handlar om renhet och hygien än om det nära mötet med de fyra grundelementen – jord, eld, luft och vatten. Helt i takt med tiden, kan man våga påstå. Samtidigt är det ett försök till beskrivning av den kroppsliga erfarenhet som finns att hämta i bastun, och som i begränsad omfattning är tidsbunden. Hur ser egentligen en bastuns fenomenologi ut?

Den hopfällbara enmansbastun uppstod på 1950-talet när svenskt campingliv blomstrade. Under sitsen finns ett elektriskt värmeaggregat på 1000 watt. Här drivs bastun av ett portabelt elverk på en gotländsk strand i novemberdis. Foto Olle Wilson.

Ett nordiskt kafé

Bastun måste vara Nordens speciella bidrag till den kollektiva sinnlighetens främjande i världen. Det här lilla rummet har kommit att bli platsen för ogenerad nakenhet, avspända samtal om livets oväsentligheter, snabba skämt och funderingar om de nära ting som för ögonblicket tränger sig på. »Hur länge orkar du sitta kvar? Väldigt vad du lagt ut! Jag minns en torrbastu i Helsingfors ...« Folk flyttar sig på lavarna alltefter hur mycket värme de tål, böjer huvudet som i stilla tillbedjan och ser svetten droppa från näsa och fingerspetsar. Är man riktigt vällustig sträcker man ut sig på en handduk och blir bara kropp; all uppmärksamhet handlar om det omedelbara och flyktiga – hud och andning. Långsamt rör man lemmarna och samtalstonen glider mot ritardando.

Och har en kall öl någonsin smakat bättre än efter avkylningen och några turer inne i värmen? Det skulle i så fall vara den kalla bastuölen där inne! Drycken porlar ner i halsen och också det inre fylls med välbehag. Mötet mellan kyla och värme, torka och vätska driver på lusten att prata. Historieberättandet tar fart i eftervärmen.

Som socialt forum och som platsen för att på ett okomplicerat sätt knyta kontakter, har bastun blivit vårt kafé. Medan lyckligare lottade länder vid Medelhavet har sitt torg eller sitt *agora* där man konstituerar sig som social varelse – medborgare – har vi ett annat och betydligt mindre rum till vårt förfogande. Där kan man knappast pråla med senaste klämodet och den nya färgen på läppstiftet. Kontakten är oförmedlat intim och i hettan har man inte tid eller ork för tom retorik eller onödiga longörer. Ingen kan bli riktigt arg i en bastu och rösten räcker inte till för att förkunna politiska trossatser. Fuktigheten är för hög för att

läsa upp pamfletter i – och vem skulle orka lyssna?

Bastun är förvisso den matta grabbighetens avkopplande arena – länge också direktörernas och fotbollsspelarnas. Den strikta könsuppdelningen kan endast överskridas i hemmen och i privata anläggningar. Men med lättare modifikationer i klädseln kan också könen blandas – och så sker också på många ställen idag.

*

Så har också bastubadandet rört sig mellan den undandragna njutningen i familjekretsen och de gemensamma anläggningarna där man träffar vänner eller får nya. Trots försöken till privatisering förblir det en speciell form av offentlighet. Få söker sig också dit i sin ensamhet. Det var den karaktär den fick under 30-talets bastupropaganda; byn skulle bada samman och folk skulle kunna mötas över klass- och åldersgränser i en stor och ren folkgemenskap. När man idag stavas igenom ABC-boken om hur bastun en gång nationaliserades, kan det vara befogat att sluta gymnastikdirektören Jan Ottosson och 1930-talets folkfostrande entusiaster till sitt hjärta. Det kan hända att deras mål var ett annat – att många såg framför sig ett rent och härdat släkte. Men resultatet blev också en långsam och framgångsrik inskolning i det samlade njutandets konst. Genom sin vardagliga praktik kom fostrarna att utöva ett annorlunda, men kanske mer bestående inflytande än folkhemmets många högröstade politiker i riksdag och ministärer. Exemplet visar också hur den kroppsliga erfarenheten är svår att skriva in i program och diskurser. Snabbt upptäckte folk vilket nöje som hade erbjudits dem och tog tillfället i akt för att försäkra sig om det för framtida bruk. Det gäller inte bara för bastubadandet.

Reklambild från Tylö AB/ Halmstad.

Albert Aronsson, under många år en centralfigur i Stockholms politik, fick sin uppfattning om hygienens betydelse i bostadsfrågan redan på 1930-talet. Här visar han sitt skötebarn Vällingby centrum för Sovjets utrikesminister Andrej Gromyko 1964. Foto Svenska Bostäder.

Ut ur skiten!

Om hygien i folkhemmets bostadsfråga

»Jag kom till Stockholm i juni 1931, hyrde ett möblerat rum på Drottninggatan 38. Det var en lördag. Jag vaknade på natten av att det kliade så. Vägglössen hade bildat kolonn uppifrån taket ner mot mig ... Det visade sig att bostadsfrågan i själva verket var en vägglusafråga i Stockholm i början av 30-talet.«

Den som berättar om sitt första möte med Stockholm och bostadssituationen där är Albert Aronsson – då ung journalist, senare Svenska Bostäders förste VD och en centralfigur i Stockholms politik. Aronsson började sin politiska bana som suppleant i fastighetsnämnden 1939. År 1976 avgick han som kommunalfullmäktiges ordförande. Historien har Aronsson berättat vid ett flertal tillfällen. Hans vägglusahistoria blir ett slags nyckelberättelse, en sammanfattning av den bostadssituation han möter och samtidigt en förklaring till hans fortsatta engagemang i bostadsfrågan. Den ovan citerade historien är hämtad från en intervju utförd 1983 där han fortsätter med att säga:

KLAS RAMBERG är etnolog och verksam vid Stockholms universitet. Han har i flera tidigare böcker och skrifter ägnat sig åt folkhemmets bostäder. *Allmännyttan. Välfärdsbygge 1850–2000* och utställningskatalogen *Folkhemmet* ligger till grund för denna artikel.

»... man såg ju något av de sociala problem som fanns, den dåliga bostadssituationen, arbetslösheten. Men vad som sedan framför allt kom att engagera mig det var ju Myrdals Kris i befolkningsfrågan.«

Med hjälp av sin historia har Albert Aronsson sammanfattat bostadssituationen i huvudstaden under början av 1930-talet och därefter antytt den väg till lösning han och många med honom kom att verka för under närmare ett halvt sekel. Det är om hygienens betydelse i bostadsfrågan inom denna folkhemsepok som det följande handlar, med tonvikt på epokens inledande skede.

Generation och hygien

Aronsson var vid den här tiden inte ensam om att förklara sitt engagemang i politiken och bostadsfrågan genom att hänvisa till det tidiga 1900-talets bristande hygien. Liknande nyckelberättelser har många av dem som växte upp kring sekelskiftet 1900 och som senare kom att engagera sig i folkhemmets bostadsfråga. Törsten Henriksson, i flera avseenden Aronssons samtida motsvarighet i Göteborg, berättar till exempel:

»Vi hade inte (bara) trångboddhet, utan vi hade ett verkligt bostadssocialt elände. Det som har prisats som idyller. Det är synd att de där idyllikerna aldrig skulle få titta in i bostadseländet, när det florerade som mest. När barnrika familjer trängdes med väggohyra och råttor och allsköns elände. Att städa är förvisso en viktig uppgift. Må vara i en bostad, eller i ett bostadsområde, eller i en stad, så är städning med jämna mellanrum nödvändig.«

Henrikssons utsaga, som också den är fångad år 1983, hand-

Haga i Göteborg, en
mörk och tät kvarters-
stad under tidigt 50-tal.
Foto Erik Liljeroth.
Nordiska museets arkiv.

lar om stadsdelen Haga i Göteborg, där han själv var uppväxt. En kollega till honom har vid ett senare tillfälle berättat vad Henriksson brukade säga när hans barndomsmiljö kom på tal: »Den där jävla skiten, det ska man bara spränga i luften, allting.« En sådan saneringsideologi delade Henriksson med de flesta av folkhemmets företrädare fram till 70-talet. Den framväxande moderniteten var framåtblickande. Många av dem som hade växt upp i »skiten« ville rensa bort sin uppväxtmiljö från kartan.

Trångbodd och barnrik familj i Huvudsta utanför Stockholm. Foto K W Gullers 1949. Nordiska museets arkiv.

Men bristande hygien är knappast hela förklaringen till att bostadsfrågan fick en vändpunkt kring 1930. Besvärliga och ohygieniska bostadsförhållanden för städernas arbetarbefolkning var vid den tiden inget nytt. Sedan lång tid tillbaka hade spridningen av kolera och tyfus sammankopplats med städernas fuktiga och mörka bostäder. Och på liknande sätt var lungsoeten länkad till trångboddhet och särskilt till förhållandet att flera personer sov i samma bädd. Redan i August Palms första

Här samsas nio personer
i ett rum och kök. Foto
Gunnar Lundh 1946.
Nordiska museets arkiv.

socialistiska program från år 1882 stod »sanitetskontroll över arbetarebostäderna« högt på dagordningen.

Det Aronsson och Henriksson utöver erfarenheten av eländiga bostadsförhållanden hade gemensamt med många (svenska män) i samma generation var en tro på att en förändring till det bättre var möjlig. De delade en övertygelse om att det med politiska medel skulle gå att skapa bättre levnadsbetingelser och bättre bostadsmiljöer för gemene man. I denna generations

Torsten Henriksson, Göteborgs bostads AB. Foto Erik Liljeroth ca 1960.
Nordiska museets arkiv.

uppväxtvillkor och framtidsvision hade hygien en framträdande roll.

Ronny Ambjörnsson skriver i sin självbiografiska skildring *Mitt förnamn är Ronny* att hans och hans föräldrars väg till en bättre tillvaro mycket handlade om hygien. »Ljus, luft och renlighet blev under 30-talet metaforer för upplysning och rationalitet. Mammans städande och pappas studier kan därför sägas höra till samma sfär, två varianter av modernismens credo.« Bildning och ett välskött hem öppnade dörren till ett bättre liv. Man kan med fog påstå att folkhemmet och dess bostadsfråga speglar en generations erfarenheter av smuts samt de lösningar denna generation tog till för att undfly smutsen. De som tillhörde den generationen föddes under 1900-talets början och fick under 30-talet och framöver makt att gestalta det rena och moderna samhället. När de gick i pension, då gick samtidigt en av folkhemmets bärande tankefigurer i graven.

Politik, arkitektur och hygien

Under 1920-talet ansågs bostadsfrågan fortfarande vara något som skulle lösas med privata initiativ. De tillfälliga regleringar och stöd som hade införts under första världskriget togs bort i början av 1920-talet, vilket försämrade en redan besvärlig bostadssituation. Torsten Henriksson berättar till exempel att han var stolt över att vara en av de unga »som började röra på sig« och som under 1920-talet demonstrerade med standar där det stod »bort med bostadsslummen«.

Vid samma tid började nya impulser kring bostadsfrågan nå svensk mark. Via tidskrifter introducerades funktionalismen i Sverige kring 1920 och fem år senare besökte bland andra

Gregor Paulsson och Uno Åhrén den stora Parisutställningen. Paulsson skriver om besöket att Le Corbusiers och Jeannerets paviljong som innehöll en hyresvåning i modulsystem var något för framtidens samhälle. Och när statssekreteraren och historikern Per Nyström under slutet av 20-talet besökte en bostadskonferens i Frankfurt och ett nytt bostadsområde där, summerade han sina intryck genom att i skrift utropa: »Jag har sett det nya Jerusalem lysa i solskenet.« Han fortsatte med att summera sina intryck och frammanade en bild av hur »de nya soliga städerna med en sund och lycklig befolkning skulle åstadkommas genom en mäktig folkrörelse som skulle revoltera mot trångboddheten och smutsen«.

I detta citat länkas politik, arkitektur och hygien samman till den enhetslösning som i Sverige skulle komma att utgöra en grundbult i folkhemmets bostadsfråga. Den hette moderna hygieniska bostäder, belägna i förorten, som med hjälp av politisk styrning skulle bli ekonomiskt tillgängliga för alla och envar. En ung generation politiker gifte ihop sig med en ung generation socialt engagerade arkitekter och tillsammans skulle dessa lägga grunden till framtidens samhälle. Per Albin Hansson betonade 1928 i sitt berömda folkhemstal de demokratiska aspekterna i projektet och arkitekterna visade och beskrev sina visioner på Stockholmsutställningen 1930 och i propagandaskriften *Acceptera* året därpå. År 1934 fyllde makarna Myrdal på med bostadens betydelse för ett ordnat familjeliv i den av Aronsson nämnda *Kris i befolkningsfrågan*.

Framtidens bostad skulle således vara belägen i förorten, den skulle vara separerad från stadens övriga verksamheter, den skulle vara utrustad med tidens moderniteter och den skulle vara rymlig, minst två rum och kök för en normalstor familj.

Framtidens bostad skulle vara ljus, den skulle ligga fritt och den skulle ligga grönt. Folkhemmets bostad utformades i kontrast till kvartersstadens mörker, trängsel, gytter och smuts.

HSB och barnrikehus

HSB var genom sin förste chef Sven Wallander en av de tidiga förespråkarna för bättre hygien i bostäderna. Redan 1922, ett år innan HSB grundades, hade Wallander sökt patent på sopnedkastet, en symbol för teknikoptimism och bättre hygien.

Sopnedkast, modernt och hygieniskt. Foto Karl Heinz Hernried. Nordiska museets arkiv.

Hammarbyhöjden – den vita staden – sedd från ovan.
Aeromaterial 1939, fotograf okänd. Nordiska museets arkiv.

Modern, standardiserad köksutrustning blev tidigt ett av HSB:s kännetecken. Under 20-talet utrustades HSB:s nya lägenheter med emaljerad spis, marmorbänk, vask och förvaringsskåp. Likaså utrustades lägenheterna med rinnande varmt vatten och gasspis. Wallander ansåg även att 20-talets lägenheter skulle utrustas med badkar, men där mötte han motstånd. Torsten Henriksson, som i Göteborg följde HSB:s framväxt på nära håll, berättar att »(HSB) vägrades borgen för byggnadskreditiv därför att de byggde lyxbostäder. Inte skulle en arbetare ha badmöjlighet i hemmet«. Något år innan HSB startade sin verksamhet, 1921, utkom *Praktiska och hygieniska bostäder*, en föregångare till den statliga byggnormen. I anvisningarna kunde man läsa:

»I arbetareklassens levnadsvanor ingå icke regelbundna bad, och ett badrum skulle därför sannolikt ofta icke möta ett verk-

1940-talets badrum, en självklarhet i ett modernt livsmönster.
Foto Karl Heinz Hernried. Nordiska museets arkiv.

I slummen i Stockholms
innerstad skulle inga
skötsamma barnfamiljer
behöva bo. Foto Karl
Heinz Hernried. Nordiska
museets arkiv.

ligt behov. Sannolikt skulle det – vad erfarenheten även från större lägenheter bestyrker – i regel endast komma att användas som tvättrum och som skräprum eller, i sämsta fall, såsom ett extra sovrum, vartill det torde vara olämpligt både genom sin litenhet och genom sitt läge, då det av planekonomiska skäl ofta torde förläggas mitt inne i huset, utan direkt dager.«

Under 1920-talet fanns ännu inte någon uttalad ambition från statsmakterna att arbetarklassen skulle resa sig ur smutsen. Man gjorde skillnad på folk och folk, inte minst när det gällde hygien. Ännu vid mitten av 30-talet var det inte givet att all nypro-

duktion skulle ha badrum i lägenheterna. Fastighetsdirektören i Stockholm, Axel Dahlberg, förespråkade fristående lamellhus, men var tveksam till att barnrikehusen skulle inrymma badrum. Skälet bakom hans tveksamhet var att sådan lyx inte skulle subventioneras av samhället. Han fick dock ge sig på den punkten. Efter diskussionen kring barnrikehusens standard etablerades tanken att alla som flyttade till nybyggda lägenheter också skulle lära sig leva modernt, och i det livsmönstret blev badrummet en självklarhet.

HSB var som sagt en framträdande aktör i denna renlighets-

Ett av 1930-talets barnrikehus på Stickelbärsvägen i Stockholm. Fotograf okänd. Nordiska museets arkiv.

och moderniseringsprocess. Sven Wallander och hans samtida inom Kooperation och Allmännyttan uppförde inte bara moderna bostäder, de såg också till att de människor som fick tillgång till dessa lärde sig att leva modernt. Denna ambition att fostra till skötsamhet känner vi igen både från tidigare filantropiska insatser i bostadsfrågan och från arbetarrörelsens självdisciplinering. Skötsamhetskontrollen fanns också med i de kommunala bostadsföretagens verksamhet kring barnrikehusen. Vem som helst skulle inte få del av moderniteten. Skötsamhet och renlighet var en förutsättning för att få följa med på tåget in i framtiden. Erik Norman, Stockholms shems förste VD, berättar här om ett undantag som samtidigt säger något om vilka det var som fick och kunde flytta ut i förorten och in i moderniteten:

»Jag minns särskilt ett fall där vederbörande familj bodde i s.k. nödbostäder, som staden hade uppfört under första världskriget. Det var två rum och kök med vedspis utan alla bekvämligheter i övrigt. Familjefadern hade en häst och körde som åkare. Han skulle torka sina våta arbetskläder i det där köket. Och de sex, sju barnen, varav en del var halvvuxna, de skulle också leva där. Och där skulle den arma husmodern klara detta hushåll i denna primitiva omgivning.

Där hade man då avstyrkt, att vederbörande skulle få bostad eftersom de först borde visa, att de kunde sköta en lägenhet bättre. Att det fanns vägglöss där och fukten dröp av väggarna, det begrep man inte att det var ganska naturligt i det här sammanhanget ... till alla byråkraters förskräckelse, gav vi dem en fyrarumslägenhet. Vi hade tre sådana i hela bostadsbeståndet. Jag var också med hemma hos dem, innan de flyttade, det var på vintern, och brände det mesta av deras bohag för att inte få med vägglössen.«

Vägen till en bättre bostad gick över hembesök och kontroller av fattigvårdsstyrelse och bostadsföretag. Och hade man väl godkänts hade till exempel HSB i Stockholm kvällskurser för vuxna där man lärde ut hur det moderna hemmet skulle skötas. Så kunde vägen ut ur skiten se ut under slutet av 30- och början av 40-talet.

Hus i park, grannskap, miljonprogram

Jag vill alltså hävda att hygien var en styrande tankefigur i bostadsfrågan under hela folkhemsepoken, till 1980-talet ungefär. Under resans gång förändrades av olika skäl bostäder och bostadsområden, men tanken på bättre hygien fanns med som en grundbult i stadsplaneideal och i utformning av bostäder. Ronny Ambjörnsson har beskrivit att han och hans föräldrars klassresa var liktydig med en resa in i moderniteten, en resa som kunde genomföras tack vara den geografiska flytten från de äldre arbetarkvarteren till de moderna 30-talshusen. På liknande sätt beskriver Per-Markku Ristilampi sin och sina föräldrars flytt från Malmös innerstad och omoderna sekelskifteshus med toaletter i trapphuset till framtidens Rosengård. Året var 1969:

»Jag kommer ihåg min fascination inför denna miljö med de stora bostadshusen, med sina balkonger, lysrör i trapphuset, de stora hissarna och lägenheterna med sina badrum, två toaletter, skinande kök och parkett i vardagsrummet.«

Under 30-talet omsattes hygien till frågor om ljus, luft och grönt. Planeringsidealet, ofta kallat »hus i park«, utgick från att lägenheterna skulle vara solbelysta, att de skulle ha god ventilation och att de skulle utrustas modernt. Bostäderna skulle ligga fritt och vara isolerade från stadens andra verksamheter.

Biskopsgården
i Göteborg.
Foto Erik Lilje-
roth ca 1960.
Nordiska muse-
ets arkiv.

Efter barnrikehusperioden under 30-talets andra hälft, och efter andra världskriget, kombinerades det hygieniska idealet med tydligare demokratiska ambitioner. Genom att underlätta flytten ut till den moderna förorten enbart för de mest utsatta, hade myndigheterna bidragit till en tydlig segregation mellan de utsatta och de andra som på egen hand hade kunnat skaffa sig en modern bostad. Segregationen förstärktes av att det på sina håll fanns synliga skillnader mellan barnrikehus och andra hus, även om alla utrustades med badrum. En balkong, ett parkettgolv eller en diskho istället för en vask kunde på den tiden utgöra gränsmarkörer.

I Bostadssociala utredningens slutbetänkande 1945 formulerades det demokratiska idealet i termer lika för alla: alla skulle kunna vara med på resan ut i den moderna, hygieniska förorten. Andra världskrigets erfarenheter ledde också till att »hus i park«-idealet kritiserades. Kritiken handlade om att man måste bygga bostadsområden, inte bara rada upp huslängor i grönskan. Man skulle inte bara bygga hygieniskt utan också för en delaktig medborgare. Erfarenheterna av krigets lydiga »massmänniska« ledde till att man hämtade inspiration från engelsk grannskapsplanering. Med den kom bostadsområdet och områdets gemensamhetsplatser i blickpunkten. Medborgaren skulle bära upp demokratin och det blev samhällets uppgift att tillhandahålla offentliga miljöer där dessa ideal kunde kommuniceras och utvecklas. I Stockholm brukar Årsta nämnas som främsta exempel på bostadsplanering med demokratiska förtecken.

Hygien och demokrati blev dock ett relativt kortlivat ordpar att styra bostadsplaneringen. Kanske kan man betrakta tillkomsten av Aronssons skötebarn Vällingbys vid mitten av 50-talet som ett bostadsprojekt i brytningstid. I Vällingby byggdes både ett

stort affärscentrum och gemensamhetslokaler. Man betraktade människan både som medborgare och konsument. Därefter försvann gradvis medborgaraspekten och människan betraktas allt mer som konsument. Hygien fanns dock kvar som grundbult under rekordåren, även om den aspekten inte var lika bestämmande och allenarådande som under epokens inledande skede.

Hygien kom under rekordåren ofta att heta utrymmesstandard och utrustningsstandard. Stort och modernt var fortfarande det som gällde i folkhemsbygget. Lika för alla var ett lika självklart ideal, åtminstone hos de politiker, planerare och byggare som styrde utvecklingen. Förort, funkis, funktionsuppdelning och grannskapsplanering fanns kvar, men i annan skala och med andra ambitioner. Liksom människan som konsument, storkonsument.

Under miljonprogrammets årtionde kombinerades hygien med nya krav och ideal. Vällingby byggdes med hantverksmetoder, men under slutet av 50-talet började byggandet industrialiseras. Storskalighet, rationalitet och normering tillsammans med en stark tilltro till ny teknik och nya metoder blev andra hörnstenar under rekordår och miljonprogram. Tilltron till byråkratisk styrning och statlig inblandning förstärktes av rekordårens tillväxtoptimism.

Folkhemmet lyckades således med sitt mål att bygga stora, moderna och hygieniska bostäder till alla och envar. Problemet var bara att såväl samhället i stort som människans mål och möjligheter hade förändrats under resans gång. För många hade bostadsdrömmen inte stannat vid en stor och hygienisk hyreslägenhet i förorten. Istället hade drömmen om en egen villa blivit realiserbar för allt fler, särskilt för de barnfamiljer man hade planerat folkhemmets hyreslägenheter för. Folkhemsföreträdarna

I slutet av 50-talet spred kvartslamporna sitt ljus på många håll i Sverige.
Så här kunde den soliga drömtillvaron se ut i ett vintermörkt Kiruna.
Foto Erik Liljeroth. Nordiska museets arkiv.

hade alltså lyckats bygga bort bostadsbrist och ohygieniska bostäder, men samtidigt tillskapat miljöer som inte längre motsvarade folks framtidsdrömmar.

Per Svensson har i *Svenska hem* uppmärksammat den villadöm som växte sig stark under slutet av folkhemsepoken. Med mexitegel, gillestuga och swimmingpool – och fördelaktiga statliga lån – kunde många förverkliga en mer amerikainspirerad sida av folkhemslivet. Också i denna variant var hygien och kärnfamilj hörnstenar, liksom konsumtion förstås, här parad med idealen individuell frihet och privat ägande. Det var i denna villadöm många av sönerna och döttrarna till folkhemsgrundarna fann sin hemvist. I villan levde skötsamhetsidealen vidare, i skarven mellan den tid då bristande hygien utgjorde ett hot mot samhället och individen, och den tid då hygien är internaliserad i kropp och själ och utgör en självklar del av såväl individ som bostad.

Slum, nyslum och idyll

Hygien försvinner inte ur bostadsfrågan även om den under slutet av epoken inte utgör samma ödesfråga som under periodens inledande skede. När den generation som var uppväxt med »skiten« ville riva all bebyggelse de förknippade med bostadselände och bristande hygien, klev det fram yngre generationer, uppväxta i folkhemmets moderna lägenheter, som laddade om äldre arbetarstadsdelar till idyller. Självt var jag i Göteborg någon gång under början av 70-talet och viftade med plakat för att bevara det Haga Torsten Henriksson och andra ville se jämnat med marken.

Slumdiskussionerna har återkommit genom åren. De kallar

på uppmärksamhet och åtgärder, liksom idyllisering kallar på bevarande och omsorg. Slumkategoriseringarna under den här aktuella perioden finner vi under 30-talets politiska uppladdning för att göra något åt »bostadseländet« i Sverige och även i andra länder i Europa. Under slutet av 30-talet samlas t.ex. »Den internationella Stadsbyggnadskonferensen« i Stockholm med deltagare från 39 länder för att bekämpa »slumkvarteren«. Endast ett fåtal år därefter drabbas även folkhemmets nyuppförda barnrikehus av slumstämpeln. Göteborgs så kallade solgårdar utnämns till slum i tidningarna. Men nu är slummen social till sin karaktär. Den handlar om bristande disciplin, om dålig uppfostran och slappa föräldrar.

Slumstämpeln drabbar från slutet av 60-talet också de storskaliga miljonprogramsområdena i storstädernas periferier, nu med prefixet »ny«. Den första kritiken mot folkhemmets bostäder kommer från vänster, från dem som ansåg att folkhemmets inriktning på standard och konsumtion hade skapat sterila och storskaliga levnadsmiljöer. När Peps Persson 1975 sjöng »va fan är hög standard« var det en kritik riktad mot hela det konsumtionssamhälle folkhemmet möjliggjort. Ungefär samtidigt omvärderades det äldre arbetarbostadsbeståndet som ännu fanns kvar, från råtthärjad slum till ett estetiskt och kulturhistoriskt arv. Slumstämpeln följer så att säga med arbetarklassen ut till förorten. När de centralt belägna arbetarkvarteren moderniserats flyttar medelklassen in och kämpar nu för att omsätta sekelskiftets oattraktiva hyresrätter till exklusiva bostadsrätter.

Idag har folkhemmets bostäder blivit den antites gentemot vilken framtidens bostäder gestaltas. Under början av folkhems-epoken var allt gott, som var motsatsen till kvartersstadens smuts och mörker. Idag betraktas allt tilltalande, som utgör motsatsen

Badrum på 1970-talet, när bostadsdrömmen inte längre var en stor och hygienisk hyreslägenhet i förorten. Foto Karl Erik Granath. Nordiska museets arkiv.

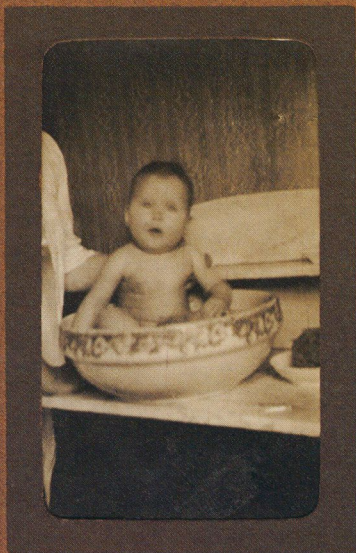
till folkhemmets lösning av bristande hygien – modernt, förort, funktionsuppdelning, byråkrati och politisk styrning. Från lika för alla till olika för några – följderna av detta mer marknadsliberala ideal börjar nu visa sitt rätta ansikte.

*

Hur ska man då bedöma folkhemmets kamp mot smuts och mörker? Ska man som Jerker Söderlind och andra förespråkare för stadens renässans blint påstå att allt var galet som hörde folkhemmet och funkisen till? Och ska man som Yvonne Hirdman framhålla att folkhemmets politiker och planerare kränkte människorna – särskilt de kvinnor som isolerades i förorten.

Mitt svar på den frågan är att det kan endast de personer som varit med på resan in i moderniteten svara på. Fråga – medan tid är – de kvinnor och män som växte upp i centralt belägna omödrerna lägenheter och som flyttat in i folkhemmets bostäder. Först när vi hört deras röster kan vi rätt värdera folkhemmets bostadslösningar. Än idag utgör smutsen ett hot för många – såväl bland arbetar- och medelklassfamiljerna i villaområdet som bland invandrade familjer från världens alla hörn. På sina håll fortsätter kvinnors putsande och fejande i samma omfattning som under folkhemmets högkonjunktur. De som har makten, och som inte hotas av slumstämpeln, har alltid haft råd med lite skit under naglarna.

14-8-25 Lis får sin Morgenvadsk

Vid den dagliga tvättproceduren håller barnflickan Nille ett stadigt grepp i baby Lis, som så småningom, som intendent vid Nordiska museet, skulle få tillnamnet »hela Sveriges lilla Lort-Lisa«. Ur familjealbumet.

Hela Sveriges lilla Lort-Lisa

Det är nog bäst att jag tillstår att jag är född på »fel sida« av Öresund – alltså i Köpenhamn. Vår lilla familj bodde på Gammelholm, inte många steg från platsen där Öresundsbåtarna la till vid Havnegade. När man kom in i vår våning från trapphuset möttes man av en bred korridor med tre dörrar på varje sida. Till höger var föräldrarnas sovrum och ett till som var delat i två små enheter, den ena min och den andra en kusins. Hon gick på handelshögskolan i Köpenhamn och bodde hos oss. Den tredje dörren ledde till köket och kökstrappan, men också till ett uselt litet kryphål för hemhjälpen. Alla fönster vette åt gården.

Med »moderniteter« från 1910-talet

I varje sovrum fanns lavoarer, i föräldrarnas rum fanns två och i de andra en i varje. Alla var försedda med marmorskivor och vackra tvättserviser i flintporslin – och så var det nattkärl i samma mönster under sängarna. Det låter kanske rätt så bra, men eftersom det inte fanns gjutjärnsugnar på gårdssidan var det minst sagt kyligt på vintrarna och jag minns att det var en

LIS GRANLUND har under sitt yrkesliv varit verksam vid flera av Stockholms museer, först som amanuens vid Nationalmuseum, sedan som intendent vid Nordiska museet och därefter som l:e intendent vid Kungl. Husgerådskammaren.

tunn isskiva på tvättfatet när det var riktigt kallt utomhus.

Den tredje dörren i korridoren ledde som nämnts till köket. Det var långsmalt med gott om skåp. Längst bort bredvid dörren till kökstrappan fanns diskbänk, kallvattenkran och avlopp. Gasspisen stod närmast dörren till korridoren och innehöll ugn och fyra gasapparater. Det hela stod ovanpå den gamla vedspisen, som endast användes vid större tillställningar som julafton och Mårten gås, när två gäss skulle stekas samtidigt.

I slutet av korridoren fanns våningens enda toalett – också den med vatten och avlopp men inget tvättfat med rinnande vatten, så där fanns också en lavoar för boendes och gästers behov. Fastigheten var byggd under 1800-talets senare hälft och »moderniteterna« sattes in i slutet av 1910-talet.

Till vänster i korridoren fanns en vanlig dörr till matsalen och ett par dubbeldörrar –så kallade döbattanger – till salongen. Varje rum hade höga svarta gjutjärnsugnar med reliefdekor och en kronring på toppen där det alltid skulle stå en vattenkruka när det eldades. Det varma vattnet användes i hygiensyfte. Till min fars arbetsrum – han var entomolog – fick man gå direkt från trapphuset eller genom matsalen.

Man badade karbad en gång i veckan – oftast lördagar – och karet förvarades i köksregionen och släpades fram när det var dags. Dagligen användes stora natursvampar till »rundvask« eftersom det inte fanns dusch i fastigheten. I köket fanns också ett kylskåp, dvs. ett träskåp med insida av plåt och en låda längst ner. »Ismannen« kom med ett halvt stort isblock två gånger i veckan.

Framför köksdörren till trappan stod en stor skärm som dolde en balja, där mindre plagg låg i blöt. Större saker som middagsdukar, lakan och »dynevaar«, dvs. påslakan, skickades bort. Jag

var nog fem år när jag en gång tittade bakom skärmen och såg några blodiga tygremsor flyta runt. Jag skrek högt, så min mor kom rusande och lugnade mig med att det där skulle jag inte bry mig om. När jag sedan blev en »mogen« tonåring och fick utlämnat sanitetsbindor av linne, fattade jag äntligen vad baljan innehöll. Det talades aldrig om något under hakan hemma. Upplysning fick man inte heller i Nathalie Zahles flickskola.

Flera av mina skolkamrater bodde också på Gammelholm. En av familjerna hade en åttarumsvåning som var mycket vacker, ljus och luftig. De hade också en vattentoalett och deras två hembiträden fick gå ut i kökstrappan, där det på varje våning fanns klosetter med två fjölar. Det hade inte vi, hos oss fanns toaletterna, ja utedassen, på gården. Men våra hjälpredor fick använda den toalett vi hade i våningen.

Vi flyttade till landet varje första maj och återvände till Köpenhamn den första oktober under åtskilliga år. Vårt sommarhus låg bara 24 kilometer från huvudstaden. Vi hade en två tunnland stor trädgård med rosenkransad pergola, syrenberså, fruktträd, bärbuskar, grönsaker och till och med sparrisbädd. Det var på den tiden det fanns en trädgårdsmästare som höll det hela under kontroll.

Hur var det då med hygien på landet? som verkligen var landet på den tiden med fält på tre sidor om trädgården. Vi hade hästar och kor inom synhåll – och lukthåll ibland. Tomten låg på en lätt sluttande backe och det fanns två hus på den. Det lägst liggande bodde vi i fem månader om året, det andra var »gästhuset« med en glasveranda och tre små rum med två kojer i vardera samt ett litet kök med primusapparater. Det fanns vatten – kommunalt med tappkran – och avlopp utanför.

Vid vårt hus fanns ett utedass med en fjöl, spetsgardiner, pe-

Dotter Elsebeth badar
på Silkeborg Kurhotell i
Danmark 1948. Badkaret
bredvid tyckte hon var
otäckt stort och halk-
mattan var inte uppfunnen
än. Ur familjealbumet.

largonior i fönstret och en liten byrå med tvättfat, tvålkopp och handkanna. Naturligtvis också toalettpappersrulle.

Vid gästhuset hette utedasset »parlamentet«. Där fanns endast pappersrulle. Gästerna fick gå ut till vattenkranen och handduken där för att tvätta sig. Bredvid fanns också en friluftspissoar med en avrinningsanordning som slutade under grönsaksrabatten några meter från huset. Det allra bästa var nog duschen bredvid parlamentet: en stor vattentunna som fylldes med regnvatten när det begav sig, annars med hjälp av trädgårdsslangen. Tunnan hängde i ett träd ca två meter upp och när man drog i ett

snöre strilade vattnet genom en stor sil – primitivt men effektiv – om nu den som hade duschat innan hade kommit ihåg att fylla på vatten.

En gång i veckan grävdes en eller två gropar. Då var det dags att begrava »his lordship«. Trädgårdsmästaren var nog med att det skulle gödslas där det behövdes för att träd och buskar skulle bära mer frukt.

Till ett paradys med tvål och varmvatten

Den 9 april 1940 förändrades de flesta danskars liv. Tyskland hade ockuperat Danmark. Hårda ransoneringar infördes bland annat av el och gas. Privatbilister fick ingen ranson av bensin. Gasransoneringen var så hård att vi inte kunde fylla vårt plåtbadkar med varmvatten. Som tur var hade flera unga i familjen gift sig och fått moderna våningar med varmvatten i badrums- och köskranarna. Naturligtvis ransonerades varmvattnet också, men vi blev bjudna på bad och middag hos de släktingar som fick varmvatten en gång i veckan. På måndagarna var vi hos en ung familj och på torsdagarna hos en annan. Vilken lyx! Man undrar ju hur det gick med ransoneringen av oljeförbrukningen. Alla dagar där emellan gällde »kalla avrivningar« med den stora natursvampen. Man blev rätt härdad. På badbesöken hos familjerna fick man ta med sig egen tvål och eget toalettpapper, vilket också var bristvaror. Givetvis fanns inga importerade frukter som bananer och citrusfrukter. Man kunde inte köpa choklad, kaffe eller te.

Tysklands ockupation var över den 5 maj 1945. Det var inga öppna gränser inom Norden, man fick ansöka om visum för att komma över Sundet och svenska kronor gick knappast att få.

Min far hade goda vänner i Lund, också de forskare som tyckte att insekter var de mest intressanta varelserna på jorden. De kom på besök och hade med sig kaffe, te, choklad, importerade frukter och – handtvål!

Sverige var ett eldorado – och hade egentligen varit det för många danska medborgare under hela den tyska ockupationen. Flyktingar från Danmark hade fått en chans på den svenska sidan av Öresund.

Själv gifte jag mig in i paradiset 1947 och blev svensk medborgare i januari 1948. Vissa livsmedel var ransonerade också i Sverige, men man klarade sig utmärkt på tilldelningen. Tvål och tvättmedel fanns det gott om och exotiska frukter likaledes. Varmt vatten fanns varje dag att tillgå i vårt lilla radhus i Malmö.

Min bättre hälft hade avlägsna släktingar i Småland, de hade en gård med hästar, kor, kalkoner och höns i massor – samt svin. De hade en bedårande gammal dam, faster Anette, boende hos sig. Det var bara en ovanlig sak: de hade utedass med tre fjölar – och svinstia vägg i vägg. Min man hade nämnt att toalettpapper inte användes och att det nog bara fanns tidningspapper. Jag tog därför med ett par rullar. När jag smög ut med min rulle kom den förtjusande 90-åriga faster Anette, min svärfars faster, och utropade glatt »nä men Lis, då kan vi ha sällskap«. Det hade vi och det förorsakade fem dagars totalstopp för min del. Jag hade aldrig konverserat på toa förut!

Min svärfar hade varit sommargäst i Torekov sedan 1896 och hade köpt eget 1918. Huset rymde nätt och jämt den växande familjen med hustru, fem barn, kokerska och husa, så 1932 byggdes det om med moderniteter som elektricitet till belysning och till en elektrisk brunnspump, som försåg köket och

Tvål och varmvatten 1959. Vi hade tröttnat på att dela hus i Torekov och hyrde därför en släktings villa i Djursholm. Den var inte så modern, men hade en koppar-behållare med uppvärmbart vatten över det stora karet. På bilden leker mor och Anette med båtar, som Anette gillade mer än dockor. Ur familjealbumet.

toaletten på första våningen med kranvatten. Värmeelement installerades i rummen. Dessa värmdes upp via rör, som kom från den vedeldade köksspisen. Svärfar var änpling sedan 1933 och hade hushållerska och husa när jag kom in i familjen. Hur var det då med faciliteterna? Maten lagades till stor del på den vedeldade spisen. Tvätten kokades också där. Allt vatten till disk etc. värmdes på spisen, men man hade elektricitet som förutom belysning kunde ge ström till en elspis med ugn och fyra plattor. Brunnen sinade under varma somrar och då fick man hämta vatten nere vid stranden till tvätt och disk. När tvätten hade kokat på spisen fick man släpa ner den och skölja den i havsvatten.

Torra somrar kunde familjen inte använda toaletten på övre våningen utan fick använda hjälpredornas utedass på gården. Min man, våra döttrar och jag tog morgonbad i Kattegatt och det skedde också när vattnet var 12–13 grader.

Det skadar inte att härda sig! Det märkte jag nyligen när vi hade stambyte här i fastigheten i Stockholm. Somliga klagade över bristen på bad- och duschmöjligheter under installations-tiden – men inte jag. Ut i köket, fram med svampen, fötterna i diskbaljan och kalla avrivningar – precis som i mitt föräldrahem i Köpenhamn. Jag rekommenderade metoden vilket inte uppskattades av alla, men några försökte kanske.

I Torekov moderniserades huset igen på 1960-talet. I pump-rummet på gården gjordes ett tvättrum med duschkabin, toalett och handfat. Brunnen blev stängd och kommunalt vatten flödade i kranarna både uppe och nere. Varmt och kallt vatten ordnade den nya oljeeldningen med. Husets yttre kläddes med s.k. mexitegel, inte precis min idé, taket lades om och antenn för teve krönte det bredvid skorstenen.

Efter dessa utvikningar om sommarbostaden i Torekov åter-

vänder jag till vårt underbara radhus i Gamla Friluftsstaden, en stadsdel i Malmö vars arkitekt var Eric Sigfrid Persson. Radhusområdet uppfördes 1943–45 med husenheter från två rum upp till fem, med källare under husen, solgård, sopnedkast inne i köket, serveringsskåp från köket till matvrån, inbyggt kylskåp och nedfällbar strykbräda. Det var för en före detta danska ett mirakel. Men hur länge varar ett mirakel? Den 22 oktober 1950 gick vårt flyttlass till Stockholm och familjen fick flytta med. Ja, till vad då?

Tillfälligt tillbaka till 1910-talet

Det var bostadskris i huvudstaden och det dröjde innan vi fick svar på våra annonser. När vi äntligen fick ett svar med det antal rum vi behövde så var det en fyrrumslägenhet med möblerbar hall – i en fastighet byggd 1904–1912. Den beboddes av skådespelaren Arnold Sjöstrand. Han hade fått engagemang i Malmö. Vi reste upp och såg på den rätt ståtliga våningen med fyra stora vita kakelugnar, täljstenskamin i hallen, paneler i alla rum – men »es war ein aber dabei« – man skulle själv elda, ha bränsle och koks i källaren, garderobsskåp på vinden etc. Men det fanns hiss! Alla dörrar hade vackert listverk och mässingshandtag. Eftersom min man skulle komma att resa rätt mycket i tjänsten undrade jag hur uppvärmningen skulle ske på vintern – men vi bestämde oss för bytet.

Varmvatten fanns i en liten garderob, som var ändrad till duschrum med cementgolv och trätrall att stå på. Varmvatten fick man från en gasbehållare, vilket alltid medförde ett pang när man öppnade kranen och satte en tändsticka till.

Köket hade ett stort skafferi. Skåp för ved till kakelugnarna,

gasspis med fyra lågor. Diskbänken var av vit marmor med två hoar och en gasdriven varmvattenbehållare, som det också smällde om när man tände. Det fanns en liten finess i köket. På ena väggen hängde ett litet skåp med siffror som föll ned när man tryckte på en liten knapp i ett av rummen. Hemma i mitt barndomshem fanns liknande och då kom en tjänsteande och skötte serveringen. Kylskåp fanns inte, det fick vi själva installera. I källaren fanns en tvättmaskin modell äldre samt en enorm kallmangel med stenskivor och trärullar. Jag stod handfallen och bestämde mig för att skicka bort tvätten.

Småningom köpte vi elektriska värmeelement till varje rum. Blev vintrarna inte alltför kalla kunde vi nöja oss med att elda i kakelugnen på helgerna, men täljstenskaminen i hallen måste man sköta och fylla på med koks.

Fastighetsägaren beslöt hösten 1958 att huset skulle moderniseras. Det skulle få värmeledningar, nya fönster, nya dörrar etc. Jag tvingade mig in i planeringen, men lyckades endast åstadkomma att huset behöll det förnäma mahognyracket i trappan och att inte alla rum förstördes av ett förvaringsskåp, utan att dessa samlades i korridoren utanför sovrummet och vid en vägg inne i sovrummet. Värden menade att hade det stått en kakelugn i ett hörn så kunde det stå ett skåp där, men så blev det inte. Från 1959 till 1962 hade vi hantverkare i huset och i några månader när stammarna byttes ut delade vi toalett med husets 37 arbetare. Det var en pärs men så småningom fick vi ett utmärkt badrum med dusch, toalett och en gästtoalett i tamburen.

Alla kakelugnar revs, alla paneler försvann, de eleganta dörrarna med listverk byttes ut mot gabondörrar och de trevliga smårutiga fönstren byttes mot så kallade perspektivfönster.

Lättare att putsa för all del – men trista. Balkongen till gatan och piskbalkongen till gården, som man delade med grannarna, togs bort. Ur hygienisk synvinkel vann vi trots allt, med ett lätt-skött badrum och varmt och kallt vatten i alla kranarna.

Kökets marmordiskbänk byttes mot rostfritt stål. Det stora skafferiet togs bort och mindre skåp och kyl/frys installerades. Givetvis fick vi en modern gasspis dessutom. Tyvärr lades det korkmattor överallt utom i vardagsrummet, där den gamla parketten fick behandling så att den blev underhållsfri. Alla de övriga golven täcktes som sagt med korkmattor. Denna »våldtäkt« på de gamla brädgolven var diskutabel, men korkmattorna var lättare att sköta och vi täckte dem undan för undan med mattor.

Tvättstugan moderniserades med nya tvättmaskiner, torktumlare och elektrisk mangel, och många hyresgäster slutade att skicka bort tvätten. Hyrorna blev skyhöga så vi kämpade i hyresnämnden och hyresrådet men fick inte medhåll. Mycket

När dotter Anette kom hem från BB i juli 1953 var familjens bostad fortfarande gammalmodig med gasuppvärmt duschrum. Det gamla zinkbadkaret hämtades från vinden och storasyster och mor hjälptes åt att bada den nya familjemedlemmen. Ur familjealbumet.

hade vi vunnit men vi saknade de sprakande brasorna och den vackra rumsinredningen, som passade till våra gamla möbler.

En sommar på 1950-talet hade vi inte lust att åka till familjehuset i Torekov. Vi satte in en annons i tidningen med texten »liten stuga, helst regntät, önskas hyra av familj med två barn«. De flesta erbjudandena låg för långt från Stockholm, min man skulle arbeta största delen av den här sommaren. Vi fastnade därför för ett erbjudande från Berga gård i Danderyd.

Gården var uppförd omkring år 1700 och vårt blivande värdfolk berättade att Karl XII enligt traditionen skulle ha stått lik i storstugan på vägen till Stockholm från dödsskottet vid Fredrikstens fästning i Norge 1718. De visade också en punschveranda uppe i ett stort träd, rosenrabatter och en syrenberså. Vi blev alla fyra förtjusta i miljön, men det var inte den lilla frälsegården vi skulle hyra, utan en våning i ett närliggande tvåvåningshus med tre uthyrningslägenheter. Den oss tilltänkta lägenheten visades först efter kaffe med dopp i syrenbersån.

Den aktuella »regntäta stugan« låg i bottenplanet och bestod av ett stort rum med ett matbord och åtta stolar runt om, ett skåp, ett köksbord och en liten gjutjärnsspis i ena hörnet. Det fanns en glödlampa i taket. Bredvid låg ett sovrum med tre sängar. Vi lovades en bäddsoffa i »storstugan«. Det fanns en lavoar i sovrummet, men ingenstans vatten och avlopp. Vatten fick man hämta vid pumpen utanför huset. Min man och jag var betänksamma, men barnen avgjorde saken. De hade utlovats ett litet trädgårdsland där de fick odla vad de ville. Vi fick använda ägarens trädgårdsmöbler och punschverandan, så vi slog till, men frågade efter toaletterna. I en länga bredvid fanns tre dör-rar och där var faciliteterna: tre utedass på rad med hänglås på vardera. De låstes upp och allt var rent och prydligt men med

en viss lukt förstås. Om man var den sorten som alltid tvättade händerna fick man ta tvål och handduk med sig till pumpen.

Inom gångavstånd fanns Ösbysjön med badplats, och vi kunde åka till stan för »storrengöring«. Vi hade i övrigt stora natursvampar, så vi kunde ta baddräkt på och duscha vid pumpen utanför. Den sommaren längtade vi nog alla fyra till doppen i Torekov. Men detta var en ny värld och ladugården och jorden omkring arrenderades av en bonde med tre barn. De

Redskap i hygienens tjänst. Den rektangulära skrubbaren av gummi är bra för intvålning och för att sätta igång blodcirkulationen. Med en borstförsedd sadeljord med öglor i båda ändar kan rygg och ben skrubbas tills rodnad uppstår. Foto Birgit Brånvall, Nordiska museet 2004.

hade kor, grisar och två hästar, så det blev en lyckad sommar för våra döttrar.

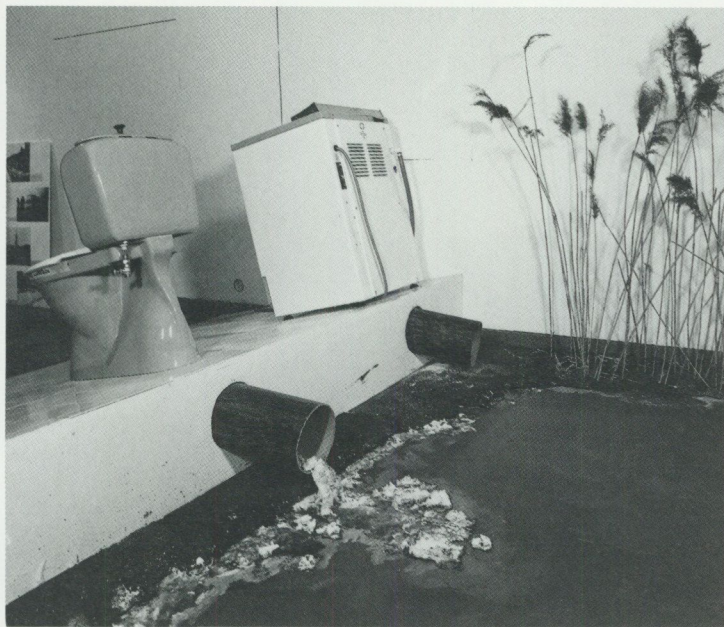
Till Nordiska museet och Lort-Sverige?

I början av 1960-talet tröttnade jag på att vara hemmafru. Jag började studera konsthistoria vid Stockholms universitet. Samtidigt samlade jag meriter genom att undervisa som vikarie på skolor, inom folkbildningen och på Nationalmuseum. Jag lärde mig också en del om stämplor på silver, tenn och porslin på Stockholms Auktionsverk. En av mina universitetskamrater berättade att ett vikariat var ledigt på Nordiska museet. Jag anmälde intresse och hux flux blev jag anställd och stannade kvar som intendent i över åtta år. Mina tidigare jobb hade varit lärorika och berikande, men att få heltidstjänst på Nordiska museet, att få vara med på 100-årsjubileet, göra utställningar, och att så småningom få tillnamnet »hela Sveriges lilla Lort-Lisa« av en trevlig journalist i Luleå, det var kul. Några av mina kolleger var smått förargade, men det förstod inte jag.

Men hur kom det sig att just jag fick det epitetet? Naturvårdsåret 1970 skulle invigas och många ville belysa hur naturen sakta förstördes av ett flertal kemiska ämnen och tekniska uppfinningar. Uppfinningar som är bra för en sak kan vara dödligt skadliga för en annan, som t.ex. DDT. Europarådet och dess medlemsstater skulle presenteras för problematiken vid ett möte i Stockholm. För Sveriges del fick Nordiska museet en viktig roll, och man började planera en stor utställning som skulle behandla hygieniska och sanitära förhållanden i Sverige under 500 år med utgångspunkt i människors närmiljö. Tyngdpunkten skulle ligga på de senaste 100 åren. Jag fick förtroendet att vara kommissa-

rie för utställningen som fick namnet Lort-Sverige?, ett namn som jag var kritisk till tills jag hade läst Lubbe Nordströms bok, som utkom 1938. På museet beslöt vi att sätta ett frågetecken efter utställningens titel för att på förhand dämpa kritiken mot namnet. Sekel efter sekel har människor struntat i vårt nutida begrepp personlig hygien – men då var naturen ren!

Utställningen krävde ett omfattande förarbete och vi var många om tillrättaläggandet, bl.a. avdelningscheferna Anna-Maja Nylén och Kersti Holmquist samt tre studerande från Konstfack. Vi lyckades nog att få det mesta med, allt från råttor, loppor, löss, kackerlackor, mal och ängrar, bekämpningsmöjligheter genom tiderna, »kamouflage» som parfymers och luktsalt, moderna deodoranter, tandborstar, tandkräm och munvatten,

Under naturvårdsåret 1970 producerade Nordiska museet utställningen Lort-Sverige? Bland annat gestaltades den personliga hygienens följder för naturen. Foto i Nordiska museets arkiv.

kungliga resebadkar, resenattstolar och till och med änkeher-
tiginnan av Dalarnas försilvrade toalettpapper. Som lektyr i
ämnet avträden rekommenderas Gunnar Tillanders *Stång i
vägg och hemlighus*, som utkom 1968. Vi ville visa närmiljöer
som gården, gatan, boendet och det som människor kommit i
daglig kontakt med genom tiderna. Utställningen invigdes med
pompa och stå den 1 mars 1970 av dåvarande jordbruksmi-
nistern Ingemund Bengtsson med inledande ord av Nordiska
museets styresman Hans Hansson. Utställningen pågick till in
i augusti och att den var en succé visade besöksiffrorna. Flera
landsortsmuseer hörde av sig och ville hysa utställningen. Det
blev då dags för mig att omarbета den till en vandringsutställ-
ning som jag åkte runt med, från Luleå i norr till Kristianstad i
söder, under två år. Att flyttningen och uppsättningen lyckades
så utomordentligt väl var till stor del packmästaren Arnold
Gustavssons förtjänst. Han var anställd av en transportfirma i
Växjö och hade på sin fritid vunnit åtskilliga medaljer i tyngd-
lyftning, så ett tungt kopparbadkar var en bagatell för honom.

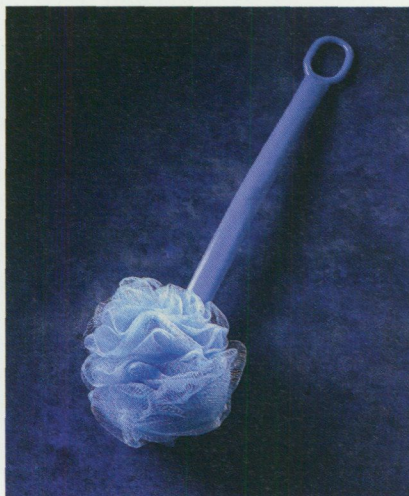
I alla läns museer fick jag hålla föredrag om hygien genom
tiderna för sjukvårdspersonal, skolklasser och husmorsfören-
ingar. Jag reste från Stockholm på torsdagen ungefär var tredje
eller fjärde vecka, satte upp utställningen med packmästarens
hjälp, och på fredag eftermiddag hölls invigning, oftast med
landshövdingen som talare.

Jag kom hem till familjen i bästa fall på måndag kväll. På den
gamla goda tiden fick man ingen kompensationsledighet, så
familjen fick sitta emellan, men det var otroligt intressant för
mig, som före detta danska, att lära känna Sverige från norr till
söder och att träffa och intervjuar människor om hygien. Ingen
jag mötte var blyg för att berätta. Flera gamla människor sa

precis som det var och hade varit: det enda riktiga karbadet var vid jultid – till och med på 70-talet. Men ofta talades det om att på somrarna badades det i sjön. Det fanns fortfarande hushåll med pump vid brunnen utanför stugorna och en del som inte hade elektricitet. Men folk tog sig in till staden med buss eller cykel för att titta på Lort-Sverige? som hade fått fin press i landsorten.

Jag fick höra talas om mycket som fick mig att häpna även om jag själv upplevt sanitära förhållanden av många slag. När det gäller min personliga hygien är ändå en hel del sig likt. Som barn i Köpenhamn använde jag natursvamp och badade karbad varje vecka. Det gör jag också som aktiv pensionär i Stockholm. Jag tror att ett avstressande bad i karet, om man nu har ett, är nyttigt. Ett karbad och två duschar i veckan plus den dagliga kalla avrivningen med stor natursvamp håller åtminstone mig fräsch och vital!

En effektiv intvålare av
syntetisk tarlatan med skaft
av plast. Foto Birgit Brånvall,
Nordiska museet 2004.

Fiona i Guinea-Bissau sköljer av sig med vatten ur en balja.
Kan ni se något särskilt i det? Foto Ann Eriksson.

Riktigt rent

Renlighet är en vanlig ingrediens i våra stereotypa bilder av »dom andra«.

»Det ryktas – hon var noga med att markera sin medvetenhet om att det var just rykten – att svenskar inte tvättar sig efter toalettbesök, att de bara torkar sig med papper och sedan tvättar händerna.«

Så skriver Sara Johnsdotter, antropolog från Lund i en artikel i tidskriften *i&m* nr 3/1999. Ryktet om svenskarnas icke-renlighet spreds bland somaliska kvinnor i Malmö under slutet av 1990-talet. Samma somaliska kvinnor omtalades bland högt uppsatta tjänstemän i bostadsbolaget MKB:s organisation: »Dom har fruktansvärt smutsigt!«

Forskaren hade efter denna beskrivning »stora förväntningar på ett för svenska förhållanden mycket exotiskt smutsigt leverne« då hon började besöka somaliska hem. Men ... »när jag har hunnit besöka åtskilliga somaliska hem har jag aldrig sett ett hem som på något sätt varit ostädat eller smutsigt«, konstaterar hon.

De somaliska kvinnorna – och även de svenska i det citerade ryktet – är utsatta för stereotypa förväntningar. Det är mänskligt

NORA WEINTRAUB

är journalist och etnolog och verksam som chefredaktör för tidskriften *i & m*, *Invandrare & Minoriteter*.

att skapa stereotyper – det är en metod vi tar till för att orientera oss i tillvaron och skapa oss en uppfattning om det okända. Men för dem som fångats i stereotyper är det svårt att förändra omvärldens syn. Ty renhet är kulturellt betingad. Det som är rent för en »vanlig svensk« kan vara synnerligen orent – rent av äckligt – för hans zigenste eller arabiske granne. Idéer om renhet uttrycker relationer mellan olika delar av samhället – och på många håll i världen även mellan könen.

Det är egentligen nästan omöjligt att definiera vad smuts är – kanske något som hamnat på fel plats vid fel tillfälle? Däremot finns det otaliga regler, både uttalade påbud och underförstådda traditioner, för det som anses vara orent, inom snart sagt alla kulturer och alla religioner. Det finns påbud om vad man äter och inte äter, hur, var och när man sköter sin hygien, men också bestämmelser om rituell tvagning och renlighet.

Renhetsföreställningar förknippas inte bara med kroppen utan också med själen. Tanken på moralisk renhet – det vill säga frihet från synd – går inom de flesta religioner inte att skilja från fysisk renhet (eller orenhet) och etik. Rituell tvagning i samband med gudstjänster är ett exempel på hur den kroppsliga renheten kopplas till den andliga.

Det är också vanligt att vissa maträtter eller djur beskrivs som orena och därför otjänliga att äta. Tänk på de judiska koscher-reglerna eller de snarlika muslimska halalreglerna för hur mat ska beredas och ätas. Men det finns regler i samband med maten också inom kristendomen, buddismen och hinduismen.

Att hålla sig ren, andligen och kroppsligen, tycks ha varit viktigt i alla tider och i de flesta kulturer. Det är uppenbart att rituell renhet har med bekämpning av sjukdomar att göra, men den omfattar också synen på vad som är rätt och fel, och

hur man ser på den sociala ordningen i ett samhälle. De som överskrider de uttalade eller underförstådda renhetspåbuden stöts vanligen ut från gemenskapen. Det må gälla samhället i stort eller vänskapskretsen. Det indiska kastsamhället bärs fortfarande upp av idéerna om vad som kan anses vara rent eller orent. Utstötningsmekanismerna kan till exempel storstadens hemlösa berätta om idag. Men även i det svenska bondesamhället uppfattades exempelvis bödeln som oren. »Ärligt folk« vägrade att äta tillsammans med honom. En lösaktig kvinna eller

Kakelplatta från 1500-talet,
kanske från ett badhus.
Medelhavsmuseet. Foto Ove
Kaneberg 2001.

ogift mor tillskrevs också sådana egenskaper, som på liknande sätt gjorde henne omöjlig att umgås med. Och nu vittnar många aidssjuka, homosexuella, handikappade och andra om samma sociala orenhet.

Redan de gamla grekerna ...

Badritual i form av svettning, frottering, tvagning och avkylning i kallare vatten omtalas enligt Nordisk familjebok redan i *Ayurveda*, skriven på 1000-talet före vår tideräkning. Och i den grekiska mytologin låter Pallas Athena stärka Herakles med bad i varma källor, som framspringer ur jorden. Vid de gamla Asklepiostemplen var baden ett av de förnämsta läkemedlen, och vid de doriska övningsplatserna avslutade man med ett svettbad, vattenbegjutning på glödgade stenar och därpå ett kallt bad.

Badskrapa för fötter.
1800-talsföremål
från Iran eller Turkiet i
Medelhavsmuseet.
Foto Ove Kaneberg
2001.

Det grekiska badet föregicks vanligen av svettningar framkallade av kroppsövningar eller frottering och massage. Själva badet började med en grundlig tvagning och avslutades med avsvalnande översköljningar, skrapning och ingnidning med olja. De romerska baden – som spreds över en stor del av Europa – var en kopia av de grekiska. Man byggde gärna lyxiga badhus – termer – i närheten av mineralrika hälsobrunnar som under romarrikets senare tid snarare användes till nöjen och sinnlig njutning än till renlighet.

Med kristendomens spridning försämrades av allt att döma hygienien i Europa. Redan på 300-talet motarbetade kyrkan de »osedliga varmbaden«. Bara i det egyptiska Alexandria överlevde den romerska badkulturen. Där fann turkarna 4000 badanläggningar när de erövrade staden år 642, skriver Peter Englund i sin essä Om stank och smuts i *Förflutenhetens landskap*.

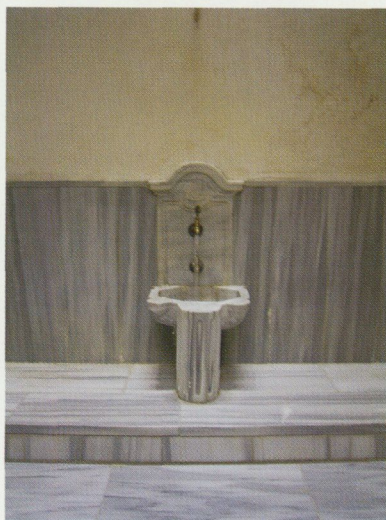
Turkarna vidareutvecklade de romerska baden genom att ersätta den torra hettan med ånga. De turkiska badhusen – hamam – var från början annex till moskéerna dit man gick för att genomgå rituella reningar. Badhusen blev dock snart mötesplatser, på liknande sätt som de varit för romarna.

Det turkiska hamamet – där män och kvinnor badar åtskilda – är högaktuellt i dagens svenska kulturdebatt. Kulturhuset i Stockholm går i bräsch för att undersöka möjligheten att öppna ett offentligt turkiskt badhus även i den svenska huvudstaden. I dag lär det finnas endast ett enda hamam i Sverige – det är privatägt i Arvika.

Turkiska bad har varit förebilder för svenska badhus under olika perioder. Sturebadet i Stockholm med det turkiska badet på bilden byggdes 1885. Idag är turkiska hamam högaktuella i Sverige. Från hamam i Istanbul kommer bilderna av omklädningsrummet och vattenposten. Foto Sturebadet t.v. och Maria Ängquist Klyvare ovan och t.h.

Där det syns

Vattnet misstänktes – inte minst under medeltiden, de stora europeiska pestepidemiernas tid – vara bärare av olika sjukdomar, framför allt pest och syfilis. Därför ansågs det vara farligt om vattnet kom nära kroppen. Man tvättade sig ytterst ogärna och då endast där det syntes – i ansiktet och på händerna.

Under senmedeltiden ansågs det allmänt i Europa att »riktiga kristna tvättade sig inte«. I Spanien tycktes badandet tyda på ett kätterskt judiskt eller muslimskt tänkande och redan en misstanke kunde vara tillräcklig för att någon skulle ställas inför inkquisitionen.

I Sverige däremot har man traditionellt tvättat sig – där det syntes – på lögaredagen (lördagen), dagen före söndagens kyrkobesök. Tvättade man sig oftare än en gång i veckan, ansågs det tyda på högfärd.

Å andra sidan, det fanns offentliga badstugor inte minst i storstäderna under så gott som hela medeltiden, där baderskor hjälpte till med tvagningen.

Bastu badade man inte för renhetens skull utan för den hälsosamma svettningen, kroppens självrening. Under 1700-talet slutade den svenska landsbygdsbefolkningen att bada bastu – ungefär samtidigt som alla offentliga badstugor i landet stängdes, då de misstänktes sprida syfilis. Vanan att bada bastu överlevde endast i de svenska finnbygderna under 1800-talet. Det är från denna tid vi har historierna om julbadet »som togs vare sig det behövdes eller inte«. Julbadet tog man i en balja av trä, husfadern först, sedan drängarna, pigorna och barnen och sist husmodern.

»Vi tvättar ju hela tiden« säger en romsk kvinna av idag. Romers tvättande har också dokumenterats tidigare, har bilden av romer med speciella renlighetsregler blivit en stereotyp? Här ses tvätt hos zigenare i kvarteret vid Tantogatan 26 i Stockholm. Foto Carl-Herman Tillhagen. Nordiska museets arkiv.

Engelska zigenare i bostadsvagnar 1937. Foto i Nordiska museets arkiv.

Vattnets återkomst

Vattnet och inte minst badandet började bli modernt igen under 1700-talet, då läkare (och kvacksalvare) formligen predikade alla möjliga kurer och vattenterapier för den europeiska medel- och överklassen. Man återupptäckte de mineralrika källorna i Centraleuropa och borgerskapet umgicks på kurorter, där de »drack brunn«, badade ömsom i kallt ömsom i varmt vatten eller tog gytjebad. Den lilla staden Spa i nuvarande Belgien, välkänd redan på 1700-talet för sina mineralrika källor och gytjebad, lånar idag ut sitt namn till den moderna formen av avslappnande kurer och mer eller mindre »blöta« terapier som dagens stressade storstadsmänniskor gärna bjuder sig själva på.

Vid 1800-talets slut hade det europeiska borgerskapet blivit närmast besatt av hygien och renlighet. Kampen mot lort och dålig luft drevs på bred front under denna tid. Smuts, som århundradet innan ingen hade bekymrat sig det minsta om, blev nu ett klassmärke. Att vara ren blev en moralisk skyldighet och ett tecken på bildning.

Moderniteter som badrum och vattenklosett kom relativt sent till Sverige. Inte förrän en bit in på 1900-talet började man bygga våningar och lägenheter med badrum. Folk var inte heller särskilt intresserade utan närmast misstänksamma mot sådana påhitt. Stockholmsutställningens visningslägenheter 1930, alla med bad eller dusch, sågs närmast som ett påhitt av skrivbordsintellektuella.

När Lubbe Nordström skrev boken *Lort-Sverige* 1938, var smuts och brist på hygien ett fattigmansproblem. Hans rapport väckte Sverige och en hygienisk mobilisering genomfördes där bland andra skollärare, distriktssköterskor och hälsovårdsinspektörer spred budskapet om vikten av renlighet. »Bad åt alla!

– bad varje vecka åt varje svensk« var parollen, så som Svenska föreningen för folkbud formulerade det.

Lyckad mobilisering

Nog har mobiliseringen lyckats! Tonåringarna kan verkligen stå i timmar i duschen. Och det luktar som i ett bättre parfymeri efter att de har lämnat badrummet. Aftonbladet kände sig häromåret kallat att publicera artiklar på temat »tvätta dig inte för ofta«, säger min väninna som är född i Egypten. Vi är några yrkeskvinnor i våra bästa år som sitter och skrockar om renlighet en sen vinterkväll.

Vad som är rent – och verkligen rent – kan man diskutera länge, visar det sig. En annan väninna berättar skrattande om sin marockanske svärfar. De skulle modernisera huset och installera vattenklosett, men den gamle opponerade sig högljutt. »Inte kan jag sätta mig efter någon annan, det är äckligt« sade han och insisterade på att få behålla den traditionella varianten med »hål i marken«. »Där finns en kanna vatten och man kan tvätta av sig« argumenterade han.

– Och visst, så kan man också se det, medger min väninna. Men vi européer tycker vanligen att sådana »hål i marken« är osmakliga och höjden av orenhet.

Och vi är rörande överens om att badkultur i all ära – min väninna är djupt engagerad i det stockholmska hamam-projektet – men kroppen måste inte bara tvagas, den måste också skylas. Och då behövs det rena kläder.

– Hur tvättar ni, frågar jag litet trevande.

– Jämt och ständigt. Man ska ju vara hel och ren inunder så

En symbol för modernitet och renlighet eller något äckligt och oanvändbart? En nystädad svensk toalett kan uppfattas på olika sätt. Foto Karl Erik Granath. Nordiska museets arkiv.

Ur dokumentären
»Om tvätt och män-
niskor. Världen i en
tvättstuga«. En film
av Ylva Hemstad från
jättetvättstugan i
Rinkeby 2000.

att man slipper skämmas, har min mamma alltid sagt, säger min svenska väninna.

– Kvinnokläder för sig, manskläder för sig, säger hon med den egyptiska bakgrunden som en självklarhet. Det blir ett antal maskiner per vecka.

– Hur hinner du!

– Jag vet att det är opraktiskt, men det kan inte hjälpas, jag kan bara inte blanda. Som tur är är vi två män och två kvinnor i familjen, tillägger denna yrkeskvinna och förtroendevalda, som arbetar i snitt 50 timmar i veckan. Hon tar alltid med sig eget örngott på sina otaliga resor för att vara säker på att hon har »rent« närmast ansiktet. Annars kan hon inte somna.

Hon får medhåll av lärarinnan bland oss, född i Syrien.

– Det går av bara farten, man tänker inte ens på det. Man såg ju hur mamma gjorde – och för traditionen vidare. Men jag undrar hur mina döttrar, som bägge är födda i Sverige och gifta med var sin »viking«, gör.

– Och så får man inte blanda underkläder med sådana plagg som inte kommer i direktkontakt med kroppen. Man tvättar strumpor och underbyxor separat, handdukar för ansiktet separat, handdukar för underkroppen för sig, naturligtvis utan att blanda kvinnornas med männens, tillägger en annan väninna som till vardags arbetar på socialbyrån.

– Inte undra på att vi romer så ofta har konflikter i tvättstugan, skrattar hon, vi tvättar ju hela tiden. Allt ska separeras, att göra annorlunda låter sig inte göra, då blir alla i familjen betraktade som orena och omöjliga att umgås med.

– Jag tvättade aldrig spädbarnskläder med vuxenkläderna, skjuter jag in. Och så tvättar jag borddukar separat – alltså inte tillsammans med exempelvis sängkläder eller näsdukar.

– Fast jag fuskar, inflikar min polskfödde man, som vågar sig in i diskussionen. Emanciperade som vi är, hemma hos oss är det han som alltmer har tagit över ansvaret för veckotvätten.

– Jag har aldrig förstått varför borddukar inte får dela nitogradigt tvättvatten med lakanen. Att dela tvätten i mörk och ljus, och efter tvättemperaturen, ja det är rationellt, men annars?

– Allt *tvättas* ju, säger han uppriktigt förvånat. Så mycket kvinnokraft som går åt för att följa uråldriga men idag onödiga traditioner, tillägger han och lämnar oss.

Visst är det uråldriga renlighetstraditioner som det handlar om, erkänner vi motvilligt. Men dessa traditioner föddes i tider då det inte fanns några effektiva maskiner – det må gälla tvättmaskin, diskmaskin eller kylskåp. Traditioner som, det medges, försvårar och komplicerar det dagliga livet år 2004. Men traditioner som i urminnes tider har gått i arv från mor till dotter. Traditioner som snabbt försvinner när killarna i jämställdhetens namn deltar i hushållsarbetet, eftersom de sätter en ära i att »rationalisera hemarbetet«.

Frågan är bara, när fysisk renhet så ofta kopplas till moralisk renhet bland annat i form av ett rent samvete, hur långt kan renlighetstraditionerna förändras innan vi ser oss själva som orena. För det handlar till stor del om identitet – också.

Foto Marie Andersson, Skansen.

Loppor och löss går igen

»Pippor! skrek Margit. Kan du bara tänka dig. I mitt fina hår, som jag alltid varit så mån om. Mitt vackra, älskade hår. Jag kunde inte somna för det var en sån besynnerlig klåda i huvudet. Jag rev mig och rev mig. Så blev jag alldeles kall i kroppen. Det kändes som nånting kröp i håret. Då rusade jag fram hit och började kamma mig vid fönstret. Och en föll ut, en stor pippa, som sprattlade som en råtta på fönsterbrädet, en grå en med ben och allt.«

Den här beskrivningen om hur det är att få pippor, det vill säga huvudlöss, kommer från Agnes von Krusenstjernas *Kvinnogatan* och säkert är det många som känner igen sig. Efter en tillbakagång under mitten av 1900-talet ökar antalet vägglöss igen och i skolorna och på dagis får många barn huvudlöss. Idag vet de flesta att huvudlöss inte beror på bristande hygien. Ändå finns det spår kvar av den gamla föreställningen att det är skamligt att få löss.

MIA TERÉNT är etnolog och samordnare för projektet *Alla tiders hälsa* vid Skansens kulturhistoriska avdelning.

Människans följeslagare genom tiderna

Genom litteraturen och olika uppteckningar framkommer det att lopp- och lusplågan var ett svårt problem i äldre tider. Löss och loppor frodades på grund av bristande hygien, dåliga bostäder och ineffektiva botemedel. Det var inte bara de lägre samhällsklasserna som drabbades; fattig som rik kliade sig av de små insekternas bett.

Huvudlöss har alltid varit vanliga och har nästan setts som en självklarhet. I stort sett alla hade löss. Barn har alltid varit extra utsatta för huvudlöss och i skolan kunde man få dela bänk med en lusig kamrat. Det kunde då hända att det ramlade ner löss på griffeltavlan.

»Avlusning.«
Teckning av Elias
Martin (1739–1818).
Foto Erik Cornelius,
Nationalmuseum.

Klädlusen var under medeltiden lika vanlig som huvudlusen och loppan, och den har förekommit in på 1900-talet. Tidigt förknippades den med dålig hygien. En uppteckning berättar till exempel om en man som förvånas över att han har fått löss, fastän det var mindre än elva veckor sedan han bytte skjorta. Detta känns förstås otänkbart i dagens samhälle där tvättmaskinerna ständigt går och vi byter kläder stup i kvarten.

Det förekommer olika uppgifter om hur länge vägglusen har funnits i Sverige, allt från »urminnes tider« till 1600-talet eller tidigt 1800-tal. I vilket fall går det att konstatera att vägglöss blev en riktig plåga under 1800-talet fram till 1900-talets början. I industrialiseringens spår flyttade allt fler människor in till städerna, vilket gynnade vägglössen som älskar trångboddhet och dåliga bostäder. Statarna var en del av befolkningen som drabbades hårt av vägglössen. Statarlängorna var ofta dåligt isolerade och i ett enda rum kunde en hel familj bo.

I boken *Statarminnen* berättar stataren Hjalmar Johansson som flyttar till en ny gård i Sörby om det nya hemmet: »Då jag kom dit, blev jag besviken på platsen. I bostaden tjockt med vägglöss, jag har aldrig sett maken, stora högar.«

Idag är det knappast någon i Sverige som drabbas av klädlusen. Under extrema förhållanden som under krig och katastrofer och andra tillfällen då man har begränsade möjligheter att tvätta sina kläder kan den dock komma tillbaka. Åker man utomlands finns en liten risk att råka ut för klädlöss.

Att bli biten av loppor är idag inte alls ovanligt, men då rör det sig om fågel-, katt- eller hundloppor. Människoloppan är sällsynt, vilket beror på förbättrad bostadsstandard med torrare inomhusklimat och regelbunden städning. En av loppans värsta fiender är dammsugaren som suger rent i varje vrå.

Ett sätt att bli av med klädlöss var att stryka kläderna. Interiör från statarlängan på Skansen.
Foto Mia Terént.

Huvudlössen har minskat från andra världskrigets slut, troligen som en följd av användningen av starka insektsgifter och DDT, som bland annat användes mot vägglöss. Bekämpningsmedlet var så starkt att det påverkade även huvudlusen. Under de senaste årtiondena har den dock blivit vanligare. Siffror från Läkemedelsverket visar till exempel att det under 1999 såldes lusbekämpningsmedel för 1,3 miljoner kronor vilket motsvarar ungefär 100 000 behandlingar.

Det finns olika faktorer som bidrar till att antalet huvudlöss ökar. Olle Bergman pekar i sin bok *Familjens handbok om fästingar, loppor och löss* på att vi nu för tiden har större geografisk rörlighet. Det innebär att vi kan föra med oss våra löss och smitta fler över en större yta. Vi lever också ett institutionsliv där barnen går på dagis, i skolan och på fritids när deras föräld-

rar arbetar. Den nära kontakten med andra som främst barn har, ökar risken att få löss och att sprida dem vidare.

Lössens snabba spridning är problematisk. Barn smittar varandra i omgångar och det finns barn som har haft löss i ett halvår innan de har blivit av med plågan.

En del huvudlöss har också blivit resistent, vilket innebär att dagens bekämpningsmedel inte alltid är effektiva. Modern forskning visar att löss efter tre års behandling med samma medel utvecklar resistens. I Sverige har det hitintills inte gått att konstatera att huvudlössen är resistent. En misslyckad behandling kan också bero på andra faktorer, som att man inte har följt bruksanvisningen till punkt och pricka. Läkemedelsverket rekommenderar dock att man ska använda sig av de nyare medel som finns i handeln.

Vägglössen försvann nästan helt efter andra världskriget men har kommit tillbaka i allt större utsträckning. Anticimex för inte alltid statistik över hur många behandlingar man gör, men det märks en markant ökning. Under 1990-talets början utförde man ett tiotal behandlingar mot vägglöss varje år i både Stockholm och Göteborg. Idag rör det sig om över hundra behandlingar per år. Att vägglusen har kommit tillbaka beror på att vi reser alltmer till länder med fuktigt klimat. När vi kommer hem har vi inte bara souvenirer med oss utan även vägglöss.

Vem kryper och vem kan hoppa?

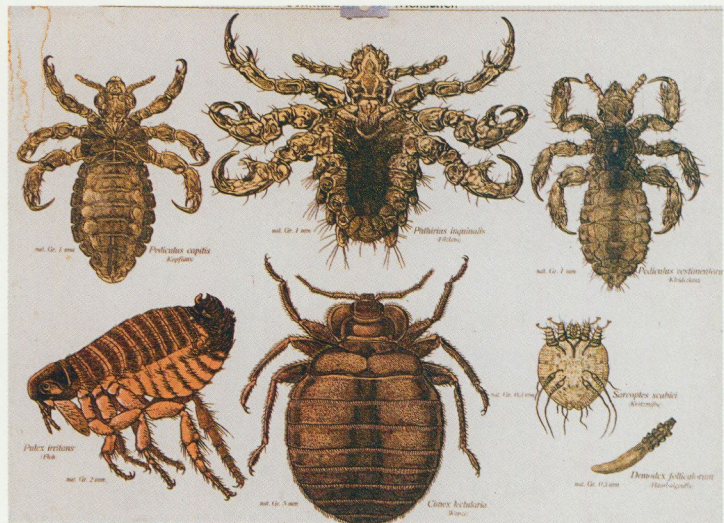
Loppornas och lössens främsta gemensamma nämnare är att de är blodsugande insekter, som efterlämnar ett litet kliande bitt. När lössen kravlar fram så kan lopporna hoppa.

I Sverige finns det ett 20-tal lopparter och i världen finns det

ca 2 000. Loppan är till utseendet grå och vinglös. Den kan bli 1–8 mm lång. Människor drabbas oftast av människoloppan, även om man kan bli biten av andra loppor som fågel- eller hundloppan. Människoloppans latinska namn, *Pulex irritans*, avslöjar att det rör sig om en irriterande liten insekt. Loppan är till skillnad från lusen alldeles platt från sidan sett. Förutom sitt karakteristiskt platta utseende så utmärker sig loppan genom att den kan hoppa. Dess bakre par ben är de så kallade hoppbenen och den kan hoppa tio gånger sin egen längd. Loppor trivs främst i sängen där det är varmt och där tillgången på mat finns.

Liksom lopporna finns det många olika sorters löss. I Sverige finns det 18 varianter varav människan kan drabbas av tre. Förutom flatlusen, *Phthirus pubis*, finns huvudlusen, *Pediculus Ca-*

Tysk skolplansch från
förra sekelskiftet i
Stockholms stads-
museum. Foto Marie
Andersson, Skansen.

pitis, och klädlusen, *Pediculus Corporis*, som båda tillhör släktet människolus. Vägglusen, *Cimex lectularius*, är egentligen ingen lus utan en skinnbagge.

Klädlusen håller som namnet antyder till i kläderna medan huvudlusen sitter i hårbotten. En lus kan bli 1–4 mm lång och honan är större än hanen. Huvudlusen i sin tur behöver en ständig tillgång till föda, en fullvuxen lus äter minst 1 milligram blod om dagen. Klädlusen är mer måttfull och kan klara sig med två mål per dag.

Lössen är oerhört produktiva, en klädlus kan t.ex. lägga 200 lusägg under sin livstid. Huvudlusen kommer upp i hälften så många. Klädlusen kittar fast sina ägg i sömmarna på kläder medan huvudlusen lägger sina ägg, gnetterna, i hårbotten hos en människa.

Ett viktigt livsvillkor för huvudlusen är temperaturen, det måste vara minst trettio grader för att den ska trivas. Temperaturen reglerar lusens förmåga att kläcka ägg och suga blod vilket gör att den har svårt att överleva utanför en människa. Individerna försvagas då snabbt och efter ett halvt dygn är de oftast döda.

Vägglusen kan bli 5–8 mm lång och är rödbrun till färgen. Den håller ofta till i springor i väggen, bakom tapeten eller i sängen. Vägglusen kan klara sig längre tider utan mat, det räcker med att den får suga blod någon gång per månad för att den ska överleva. Den kan också gå i dvala och då klarar den sig upp till åtta månader utan mat.

Vägglusen är ett skymningsdjur som kommer fram på natten och suger blod. Det gör att den är svår att upptäcka, men det kan finnas spår av den i form av gamla hudlager som har lämnats kvar. Det finns berättelser från förra seklets början som beskri-

ver hur man fasade för att släcka fotogenlampan på kvällen för då visste man att vägglössen kröp fram.

Bekämpning

Genom århundraden har det förekommit olika sätt att hålla ohyran i schack. Enligt äldre föreställningar skulle man t.ex. bita ihjäl en loppa. En lus i sin tur klämdes bäst ihjäl. Under medeltiden sades det enligt folktron att man skulle säga upp sina loppor innan dymmelveckan. Linné har berättat från sina resor att dalfolket brukade sticka loppnät av harull, vilket inte kan ha varit helt okomplicerat.

På 1600-talet fanns loppfångare i form av ett rör som man hängde runt halsen. I röret stoppade man en vaddtuss som dränktes in med något sött som honung. Till den skulle lopporna dras, som flugor till en sockerbit.

Ett vanligare sätt att bli av med sina loppor var att lägga ut kläder och skinn i kylan. Insekterna frös då ihjäl och var lätta att plocka bort. Var det sommar så kunde man istället lägga ut sin fäll i en myrstack, så att myrorna åt upp lopporna.

Malört, renfana, persilja och koriander var några av de växter som ansågs verksamma i kampen mot lopporna. Loppmynta var en annan växt som rekommenderades, eftersom man trodde att dess starka doft skulle göra att lopporna försvann.

På 1920-talet rekommenderas omsorgsfull renlighet, färskt insektspulver och naftalin mot loppor. I boken *Sättet att utrota loppor och löss, råttor och möss* föreslår författaren att man ska ställa en tallrik fylld med blod på golvet eller i den möbel som är drabbad av loppor. Blodet ska komma från ett nyss slaktat djur och det ska blandas med socker för att verka riktigt lock-

Sabadillättika fanns att köpa på apoteket fram till 1960-talet. Foto Marie Andersson, Skansen.

ande. Lukten drar sedan till sig lopporna »och man ska snart få se dem simmande i blodet«. Ett mindre blodigt sätt att bli av med de små krypen var att lägga torkade blad från tusenskönan mellan sängen och madrassen.

Från 1700-talet finns belegg för att man kunde göra en dekokt på lopplummer och gråbo för att bli av med sina huvudlöss. Mot huvudlöss har man också använt sig av den plågsamma metoden som kallas för beckhuva. Den lusiga, som oftast var ett barn, fick smörja in huvudet med beck och ovan på det sattes en huva. När

becket hade torkat, fick barnet ställa sig på en pall och huvan fästes i en krok i taket. Efter det drog man undan pallan, varpå barnet ramlade ner, men lössen och det mesta av håret fastnade i huvan. Denna smärtsamma behandling har använts från medeltiden ända fram till 1800-talets början.

En vanlig metod för att bli av med huvudlössen var löskning, vilket innebar att man med handen plockade bort lössen. Man kunde också med hjälp av en slö kniv bena upp håret och sedan skrapa hårbotten. Framför sig hade man en bricka eller en bräda och när lössen föll ner på den, så klämde man ihjäl dem med kniven.

Kamning med en tät kam, en så kallad luskam, har också varit ett vanligt sätt att bli av med huvudlössen och det används än idag. Luskammen tillverkades av horn, ben eller mässing. Numera görs den av plast.

Sabadillättika är något som många förknippar med huvudlöss. Astrid Lindgrens Madicken och von Krusenstjernas Margit, vars öde beskrevs i början, behandlades till exempel båda med sabadillättika. Ättikan gjordes av sabadillfrön, sprit, ättiksyra och vatten och användes i Europa redan på 1600-talet. Under 1800-talet och 1900-talets första hälft var sabadillättikan allmänt förekommande. Än idag kan dess lukt framkalla minnen hos många.

En behandling gick till så att man smorde in huvud och hår med ättikan. Efter det fick man sätta en handduk kring huvudet och vänta i flera timmar eller helst ett dygn på att det skulle verka. Därefter kammades håret, varpå de döda lössen följde med.

Mot klädlöss använde man på 1600-talet kvistar av malört och lavendel, som stacks in i kläderna. På 1800-talet kunde man

försöka fånga upp lössen genom att ha en midjegördel som de drogs till. När gördeln var full med löss tömde man den över elden.

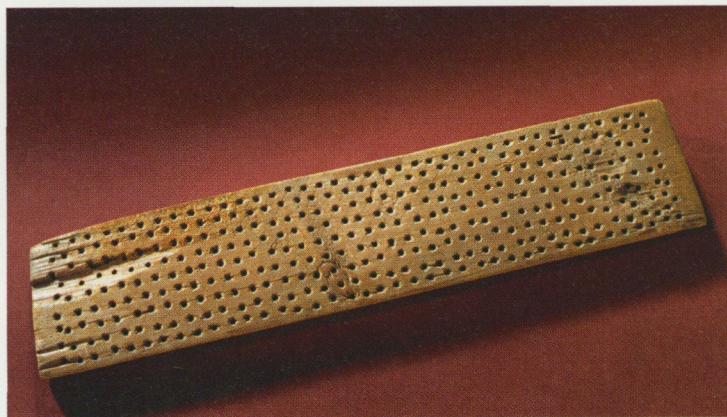
Stark värme var det bästa sättet att bli av med klädlusen. Antingen kunde man lägga in sina kläder i en bakugn eller i en bastu. När temperaturen steg till 70–100 grader så dog insekterna. För att kontrollera att ugnen inte var för varm så att kläderna kunde ta skada, kunde man lägga ett papper i ugnen. Om papperet inte gulnade, var det ingen fara för kläderna. Ett annat effektivt sätt var att stryka kläderna. Lössen dog av värmen samt av tyngden från strykjärnet.

Att tvätta kläder på vanligt sätt gjorde inte att klädlössen dog, men om man kokade kläderna så slapp man lössen. Från 1920-talet finns ett annorlunda sätt rekommenderat; för att bli av med sina klädlöss skulle man koka en handfull vindruvor tillsammans med vatten. I detta lade man sina linnekläder och lät dem koka med.

För att bli av med vägglöss strök man väggarna med starkt doftande medel som tobak, libbsticka eller arsenik. Kokande vatten kunde också användas och då försökte man skälla lössen och efteråt genomsöktes springorna i väggen med en kniv för att alla löss och gnetter skulle försvinna.

Vägglusbrädan med små hål i var från 1700-talets mitt till 1900-talets början ett redskap i jakten på vägglusen. Brädan lades i sängen mot väggen. När lössen kröp fram på natten och sög blod, så skulle de krypa in i hålen istället för att gömma sig bakom tapeterna och i sängen. På morgonen kunde man gå fram till den öppna härden och slå ut lössen. För att kontrollera att ingen lus var kvar gick man igenom hålen med en spik.

Lusbräda. Foto Birgit
Brånvall, Nordiska museet.

För att slippa lössen i sängen förespråkade man järnsängar, där det inte skulle finnas möjlighet för lössen att krypa in. Man kunde också hindra krypen från att gömma sig i väggarna genom att fylla igen alla hål och sedan måla väggen med oljefärg.

Inför en resa till ett resmål som kunde tänkas ha vägglöss rekommenderades att man skulle tvätta sig med stark vinättika, som man även skulle stänka på sina lakan. Doften avskräckte kanske vägglössen, men man kan undra hur man förklarade för sina medresenärer att man stank av ättika.

Det effektivaste sättet att bli av med ohyra var att röka ut lägenheter med svavel, formalin eller cyanväte. Vid rökning med cyanväte tätade man alla fönster och efteråt var det viktigt att man vädrade ordentligt. Cyanväte är farligt inte bara för vägglöss utan även för människor och det har inträffat olyckor med dödlig utgång. Poeten Dan Andersson tros ha omkommit på grund av att det hotell han bodde på inte hade vädrat ut all cyanväte. Behandlingarna med ämnet kulminerade på 1930-talet.

Bekämpning idag

Nuförtiden kan man köpa ett flertal preparat mot huvudlöss på Apoteket. Preparaten med namn som Para, Pioderm och Nix masseras eller sprayas i håret. Efteråt ska håret tvättas eller sköljas ur. Schamponeringen kombineras med kamning över ett vitt papper eller över en spegel, luskamningen är alltså sig lik. Behandlingarna måste upprepas efter tio till åtta dagar eftersom de bara dödar lössen och inte gnetterna. Huvudlusens snabba försämrings utanför människan gör att man inte behöver oroa sig för att den lever kvar i sängkläder etc. Efter 10–12 timmar är lössen döda.

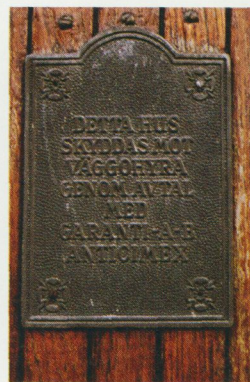
Får man vägglöss så vänder man sig oftast till Anticimex, som har funnits sedan 1934. Företagsnamnet betyder »mot vägg-lus« och vid grundandet koncentrerade man sig just på vägg-löss. Skadeinsekter och råttor tillkom efter några år.

För att få bukt med vägglöss så används nu syntetiska insekts-gifter s.k. pyretroider. De sprutar man eller pudrar på de ställen där lössen tros finnas. Det kan vara problematiskt att hitta alla ställen där insekterna gömmer sig, vilket kan nödvändiggöra upprepade behandlingar.

Även i våra dagar håller vägglössen gärna till i sängen, mellan ribborna eller under bäddmadrassen. För att bli kvitt dem kan man lägga sängen i ett speciellt tält som fylls med varmluft. Luften måste bli varmare än 45 grader för att lössen ska dö.

Smittobärare

Loppor och löss har ansetts vara smittobärare och är det också i viss mån. Människoloppan och svartråttan har ansetts vara de djur som gjorde att människorna fick pesten.

Garantiaktiebolaget Anticimex grundades 1934 och erbjöd fastighetsägare skydd mot vägg-löss. Foto Mia Terént.

Loppor kan sprida murin tyfus, en febersjukdom, där smittan också sprids via råttor. En infekterad loppa sprider smittan via sin avföring. När den som har blivit biten kliar sig, så för man in smittan i loppbettet.

Huvudlöss anses inte kunna överföra sjukdomar, men för knappt hundra år sedan trodde man att de kunde orsaka tuberkulos. Då, när sjukdomen drabbade många och man inte hade något effektivt botemedel, sågs tuberkulosen överallt. I boken *Våra insekter såsom sjukdomsspridare* står det att »när huvudlössens bett har gett sår som täcks med tjocka gulaktiga sårskor-

Huvudlöss trivs även i rent hår. Foto André och Irène Reisz, 1940-talet. Nordiska museets arkiv.

por, så kan dessa ge körtelansvällning på halsens baksida. Dessa körtlar kan bli tuberkulösa och smittan kan spridas till andra organ såsom lungorna och hjärnhinnorna«.

Klädlusen i sin tur är en känd smittospridare som bland annat kan överföra fläcktyfus och skyttegravsfeber.

Vägglöss anses av de flesta inte kunna överföra smitta. Men i vissa delar av världen har man misstänkt att de kan överföra blodburen smitta som Hepatit B.

Löss har inte bara ansetts vara smittobärare, de har också varit medicin mot bland annat engelska sjukan och matleda. När nå-

gon var så sjuk att han eller hon inte hade någon aptit så kunde man ordinerar att äta några löss. Det finns olika förklaringar till detta. Äldre tiders botemedel innebar ofta en äckelkänsla: det skulle vara riktigt vidrigt för att ge någon bot. En annan förklaring är att den sjuke skulle få lössens glupande aptit.

Margits skam och dagens barn

Margit plågas inte bara av att lössen kliar, utan även av skammen att hon som en »fin flicka« har fått löss. Hon vet minsann att hon har fått dem av bondflickan Valborg som hon har sett klia sig i huvudet. »Har man pippor i håret, då blir man utskratad. Ingen förstår skammen och lidandet« säger hon.

Men det är inte alla som har upplevt det som skamligt att ha huvudlöss. Enligt en källa från 1800-talet var det mer skamligt att ha klädlöss. Huvudlöss hade alla så det var inget att skämmas för.

Skamkänslan har ändå varit svår att utrota och nu när lössen går igen måste den bekämpas lika mycket som själva djuren. I flera böcker, broschyrer och i information på internet poängteras det att dålig hygien inte orsakar huvudlöss. I broschyren *Apotekets råd om huvudlöss* kan man också läsa om detta och där finns dessutom en lustig knorr: »Det är vare sig skamligt eller farligt att ha huvudlöss. Dessutom kan ju ingen helt säkert veta vem man fått lössen av.«

Är det mest oroväckande med huvudlössen att de inte har förstått sig på gränser mellan människor, att de lätt tagit sig över från de mindre fina till de fina, från de smutsiga till de rena? Och finns det trots allt också ett nytt synsätt nu när de nya lössen invaderar våra huvuden? När vi under de senaste åren har

pratad om loppor och löss i Statarlängan på Skansen, så har i alla fall glada barn basunerat ut att de minsann har haft löss – och det verkar de inte skämmas för det minsta!

Idag är det inget skamligt bland barn att få huvudlöss. Foto Marie Andersson, Skansen.

die *Oleaceae* als Verwandte der Familie, obwohl jene durch 2zählige Androeen und Gynoeen, durch Fehlen von Nebenb. und von zahnförmigen Wucherungen der Blütenachse abweichen. Wenn die Choripetalie der Familie ein primäres Merkmal ist, so wäre dieselbe vielleicht mit Baillon in die Nähe der *Celastraceae* zu stellen.

Nutzen. Vergl. unter *Salvadora persica*.

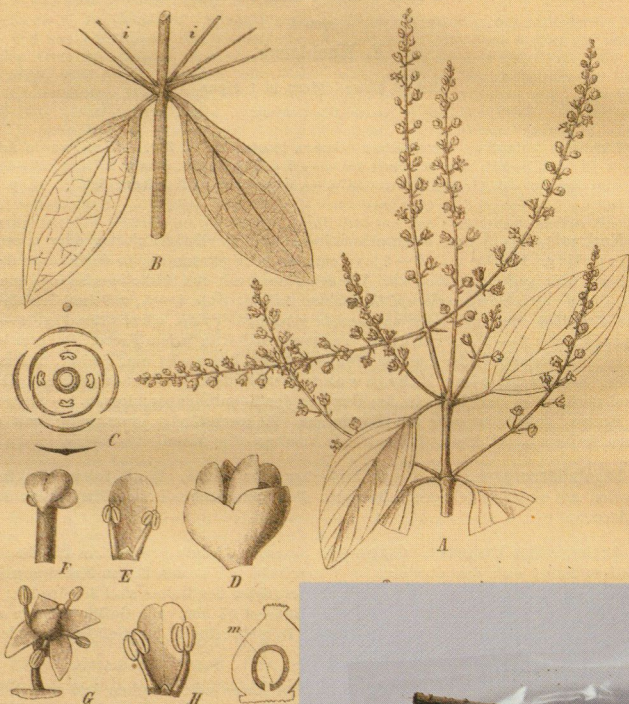

Fig. 10. A *Salvadora persica* Garcin., Habitus (1/1); B Grund der axillären Zweige. — C—F, und 2 Stb. (etwa 7/1); F A. — G—J *S. persica* Garc (13/1), m Mikropyle. — K—M *Azima tetracantha* Lam im Querschnitt

Einteilung der Familie.

A. Sträucher, mit je 2—6 Blattodornen in den

B. Sträucher oder Bäume, ohne Blattodornen

a. 4—5 freie Kronb. Stb. 4—5, hypogyn, wahrscheinlich 2fächerig

b. 4 Kronb., am Grunde wenig vereinigt. Stb. am Grunde der Krone eingefügt. Frkn. 4fächerig mit 4 Sa.

2. Dobera.

3. *Salvadora*.

Profeten Muhammed tog väl vara på sina tänder och borstade dem intill sin död inför varje bönetillfälle med en siwak eller misswak, den traditionella tandborsten sedan över 1000 år i den arabiska kulturen. Siwaken tas från busken *Salvadora persica*, den tuggas upp i ena änden och är sedan klar för användning. Återanvändning är också möjlig genom att den använda borsten skärs av och en ny tuggas fram. Siwaken på bilden är en gåva till Nordiska museet från Islamiska förbundet, Stockholm. Foto Birgit Brånvall 2004, Nordiska museet. Plansch Naturhistoriska Riksmuseet.

I profetens efterföljd

Om tandborstar och tandvård i öst och väst

I ett Sommarprogram för några år sedan berättade cancerläkaren Jerzy Einhorn om sina upplevelser i koncentrationsläger. Förtvivlad över sitt öde struntade han i allt. Efter några dagar fick han emellertid ett diskret påpekande från en äldre medfånge. Unge Jerzy måste sköta sin hygien och visa respekt för sina medfångar. Även i helvetets förmak var det alltså viktigt att tvätta sig och borsta tänderna.

Vad som gällde på 1940-talet även i de mest deprimerande miljöer har emellertid en ganska kort tradition i den västerländska kulturen. Gör man ett svep tillbaka i tiden hittar man en rad exempel. När kalifen i Bagdads utsände Ibn Fadlan träffade på vikingar vid floden Volga 922 är bilden att de befann sig på en mycket låg hygiennivå. Från detta har förmodligen skrönan kommit att vikingar bara tvättade sig vid jul och alla i samma vatten. Samma ointresse för hygien bland västerlänningar antyds också några hundra år senare när den östro-

ULF HAMILTON är fil.dr i historia och intendent med ansvar för bl.a. hygien vid Nordiska museets antikvariska avdelning.

merska prinsessan Anna Komnena mötte korstågsmän som passerade Konstantinopel för att nå det Heliga landet. I båda fallen skapades också distans mellan objekt och iakttagare där både Ibn Fadlan och Anna Komnena har en benägenhet att se på sina objekt som naturfolk på en »lägre« nivå.

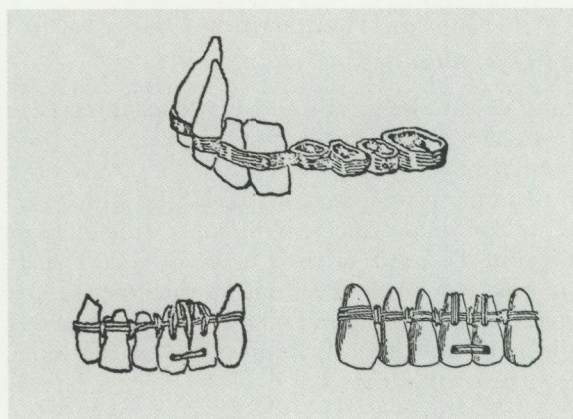
Om man tar munhygien som exempel finns också stora skillnader mellan »öst« och »väst« i historisk tid. Medan tandbors-
tar och liknande föremål är arkeologiskt belagda i en lång rad klassiska kulturer som Kina, Indien, Egypten och Grekland, går de kända fynden för den västerländska kulturen »bara« tillbaka till sent 1500-tal. Samma sak med tandvård. Medan man i Sverige in på 1900-talet uppsökte kloka gubbar och gummor, vid tandvärk åt ett eller annat grodben och kanske överförde värken via en spik till ett träd, kunde etruskerna för över 2000 år sedan gör funktionella tandbryggor.

Eftersom man i romarriket – bl.a. belagt via fynd från Pompeji – var förtrogen med munhygien och även tandläkarkonst är det troliga att kunskapen för Europas del försvann under

I många äldre kulturer fanns skickliga tandtekniker och intresse för tandhygien.

Exempel på detta är de mer än 2000 år gamla tandbryggorna gjorda av etrusker.

Ur boken »The strange story of false teeth« av John Woodforde.

Modern barntandborste och barntandkräm med arabisk text. Gåva 2003 till Nordiska museet från Islamiska förbundet, Stockholm. Foto Birgit Brånvall 2004, Nordiska museet.

folkvandringstiden för att återuppstå först över 1000 år senare. Samtidigt vidmakthöll det angränsande arabiska kulturområdet en munhygien på god nivå och intresset skulle intensifieras med profeten Muhammed. Han tog väl vara på sina tänder och borstade dem intill sin död inför varje bönetillfälle. Eftersom hans personliga livsföring i alla delar blev ett föredöme för troende muhammedaner följde man inom islam sin mästare också när det gällde munhygien. Det arabiska kulturområdet var också gynnat i övrigt då man direkt från naturen kunde få tag i tandborstar från busken *Salvadora persica*. Kvistar i lämp-

lig form som tuggades upp i ena ändan kallades siwak/misswak, och de tjänstgör ännu i vår tid som tandborste bland muslimer. Eftersom busken ifråga innehåller ämnen som friskar upp i munnen har siwaken/misswaken – som Peter Englund uttrycker det i en spännande essay om tandborstens historia – »sin egen inbyggda tandkräm«. Så långt arabvärlden och dess religiöst betingade tradition.

Vanor bland västvärldens mäktiga

Den 8 december 1597 besökte den franske ambassadören André Hurault den engelska drottningen Elisabeth I, då en äldre dam på 64 år. I samband med den förtroliga audiensen gjorde Hurault en ingående minnesteckning av drottningens person. Även om hon var välklädd, iakttog värdiga manér osv. var hennes tänder påtagligt gula och ojämna. Drottningen saknade också en hel del tänder. På högra sidan var det mindre illa än på den vänstra enligt ambassadören. Detta gjorde att majestätet sluddrade märkbart när hon talade fort. Andra mäktiga personer från västvärldens begynnande storhetstid som Ludvig XIV (1638–1715) och George Washington (1732–99) var också de kända för sina usla tänder och avsaknad av regelbunden tandvård. I Elisabeth I:s fall hade man inte kunskaper att ersätta hennes tänder medan Washington under slutet av 1700-talet begåvades med alltjämnt bevarade löständer.

Att till och med de mäktigaste personerna i västvärlden inte kunde ordna sin tandhygien tillfredsställande visar förstås bristen på kunskaper om tandvård. Till detta kan det emellertid finnas en logisk förklaring i vart fall för Sveriges del. En undersökning av svenska arkeologiska fynd har visat att bara ett

fåtal personer (omkring fem procent) under forntiden hade kariesangrepp och liknande. Detta stämmer också väl med teorin – som redan grekerna var på spåren – att dåliga tänder i hög grad är en vällevnadssjukdom där socker i maten är en viktig faktor. När Europa i olika etapper blev »förfinat« från kanske 1500-talet kom tandsjukdomarna smygande och drabbade i första hand befolkningen med hög social tillhörighet. Läkarna stod frågande och maktlösa inför det nya och det är först under 1700-talet som man började få något grepp om vad det hela handlade om. Innan dess hade en lång rad märkliga teorier figurerat i Europa, t.ex. att små maskar kalasade på människans tuggverktyg och skapade »maskstungna« tänder.

George Washington
– USA:s förste president
– hade under många år löständer. När han skulle avbildas var det därför vanligt att munhålan fylldes med bomull så att han fick ett presentabelt utseende. Löständer efter Washington kan i dag beskådas på National Museum of Dentistry, Baltimore, USA. Foto från samma institution.

Under den första tiden inriktade sig läkar-/tandläkarkåren knappast på förebyggande tandvård. Det viktiga blev i stället att på olika sätt göra tandfyllningar och ersätta förlorade tänder. Särskilt i Storbritannien fick detta en del bisarra men övergående uttryck. I stället för att göra tandbryggor utvecklades teorin att en förlorad tand kunde ersättas med en frisk från en annan person. Vad man idag vet om kroppens avstötningsmekanismer innebär att metoden knappast kan ha varit särskilt framgångsrik. Den medförde emellertid att en rad mindre bemedlade mot betalning lät dra ut en och annan tand för att via tandläkare låta den komma en rikare person i behov av tänder tillhanda; en typ av organdonation som emellertid inte blev så långvarig.

Att göra tandbryggor innebar inledningsvis också stora problem. Att hitta ersättningsmaterial för tänder var svårt liksom att få bryggor och löständer väl fästade i munnen. I detta predikament var man under en stor del av 1800-talet hänvisad till »naturliga« tänder när man gjorde ersättningskonstruktioner. Dessa tänder tog man från avlidna och de fick benämningen »Waterloo teeth«, efter det berömda slaget 1815 då uppenbarligen många fallna soldater berövades sina tänder för att de skulle komma andra till del. En liknande handel pågick också senare under seklet då tänder från dödade soldater under det amerikanska inbördeskriget köptes in av bland annat engelska tandtekniker.

I svensk kulturhistoria är Gustav Vasa känd för sina dåliga tänder, vilket också är belagt via arkeologiska undersökningar. Kring hans troligen intensiva tandvärk har medicinhistoriker spekulerat och satt den i samband med mindre kloka politiska beslut. Gustav Vasa var emellertid en föregångare genom att han lät kalla in utländska läkare till hovet för att bredda den medi-

cinska expertisen. Han gav också understöd till unga svensks utlandsresor för att studera medicin där tandvård ingick. För hans egen del torde detta emellertid inte ha hjälpt eftersom kunskapsnivån fortfarande var låg. Det troliga är att kungens munhygien inskränkte sig till munsköjning med vatten och en och annan tandutdragning när värken blev för intensiv.

Upplysning och föregångare

Det växande behovet av tandvård i Europa kom att utvecklas först i Frankrike under mitten av 1700-talet. En föregångare för Sveriges del var tandläkaren Joël Assur (1753–1837). Han

Tandtransplantation.
Under slutet av 1700-talet trodde man att nytutdragna tänder kunde överföras till en annan person. Till vänster i soffan sitter en förnäm dam och väntar på att få ta över en nytutdragen tand från en sotarpojke. Etsning av Thomas Rowlandson 1787.
Ur boken »The strange story of false teeth» av John Woodforde.

var av judisk börd och flyttade till Sverige från Mecklenburg i början av 1790-talet. Här blev han hovtandläkare hos Gustav IV Adolf. Någon lön utgick inte men titeln var sannolikt god reklam för den då ovanliga verksamheten. Assur skulle efterträdas i sitt yrke av både en son – »långe Assur« – och en dotter – Amalia. Dottern fick visserligen inte yrkestillstånd men kunde verka under broderns beskydd »med tänders rengöring och insättning af artificiella dylika«. Fadern gav 1799 ut en bok om tandvård – *Korrt underrättelse om då mest vanliga Tand-Sjukdomarna*. Boken på 56 sidor visar väl tidens kunskapsnivå och rådgivning beträffande tandvård. Tandborste var redan ett känt hjälpmedel liksom tandpasta och tandpetare. Tandborsten användes emellertid inte till borstning utan som »påstrykare« av tandpasta. Vad tandpastan i sin tur bestod av framgår inte utan uppenbarligen lanserade och sålde varje tandläkare sin egen speciella pasta. En »tandborstning« inleddes med munsköljning med kallt vatten, påstrykning av tandpasta med tandborste eller »len« svamp och avslutades med förnyad sköljning. Efter varje måltid skulle munnen också sköljas. Matrester skulle tas bort med tandpetare av guld. Vingpennor från fåglar och trästickor från fläderbusken var emellertid alternativa petarmaterial. Att matrester och särskilt socker var farligt för tänderna framgår av följande citat från Assurs skrift: »Intet av maten må öfver natten få uppehålla sig i öppningen mellan tänderna« och »Alla söta saker skada tänderna, och den fina säckersyran är för glaseringen (författaren avser nog emaljen) ett gift.«

Tjugo år senare, 1819, kom det ut en ny bok om tandvård i Sverige, *Några allmänna enkla Reglor för Tändernas bibehållande* av Magnus Didrik Wejlander. Nu kan man se en viss metodförändring. Tandborsten – det talas om engelska tandborstar

Hovtandläkare Joël Assur. I sin skrift från 1799 förmedlade han följande uppbyggliga tankar om värdet av god tandhygien: »Hvad är väl täckare, än en med vackra Tänder prydd och ordentligt beväpnad munn, där dessas hvithet förhöjes genom tandköttets högröda färg? Denna afbrytning i mellan färgor, förenad med Tändernas ordning, skapar den icke et tjusande föremål? Deremot, huru obehaglig förekommer icke tandlösheten? Så snart en munn råkat i denna bristfällighet, om den ock anfällt honom endast til en del, så förlorar han strax alla sina behag, rösten förändrar sig då; uttalet lider; kinderna utgröpas och infalla; hakan höjer och spetsar sig mot näsan; spotten frustar fram under talet, emedan ingen ting står i vägen, och ålderdomens märken följa synbart i denna aftackling.« Oljemålningen av O. H. Wallgren tillhör Svenska Tandläkarsällskapet. Foto Peter Segemark, Nordiska museet.

vilket antyder import från detta land – har blivit borst- och rengöringsverktyg ungefär som idag. Det framgår att borsten skall vara hård och att man skall borsta i tändernas längdriktning för att nå ett gott resultat. Att flitig tandborstning skulle skada emaljen – en uppfattning som uppenbarligen figurerat i samtiden kanske på grund av olämplig tandpasta – ser författaren anledning att bestämt avvisa. Wejlander framhåller också att tandpetare skall vara av mjukt material liksom att det är olämpligt att knäcka nötter och räta ut spikar (sic!) med tänderna.

I ytterligare en upplysningsbok från 1849 är den lämpliga ru-

tingen för tandvård ungefär densamma som 30 år tidigare. Nu skall emellertid tandborsten föras i »små ovaler« över tänderna. Författaren – tandläkaren Erik Leonard Fougelberg – ser också anledning att särskilt rikta sig till kvinnor med följande förmaning:

»Anlag till tandsjukdomar visar sig synnerligast och tidigast hos fruntimmer. Helst de som lefva kräsligt, förtära mycket varma drycker som caffe, the och därvid hålla sockerbit på tänderna. Det är äfven mycket skadligt att, hvilket dock alltför ofta göres af fruntimmer vid sömnad, bita af tråden.«

Som man kan förstå av uppgifter i de tre upplysningsböckerna – det talas t.ex. utförligt om hur ammor skall bete sig i relation till barn, om tandpetare av guld m.m. – var den tandvård som växte fram i Sverige under 1800-talet bara en angelägenhet för en begränsad överklass på kanske några procent av befolkningen. De flesta vårdade sina tänder via munsköljning med vatten och anlidade kloka gubbar eller gummor vid svårare tandvärk. Emellertid skulle en utbildad tandläkarkår tillsammans med filantropiskt intresserade starta en upplysningskampanj för att åstadkomma god tandvård för alla medborgare. I uppslagsböcker från det sena 1800-talet och in på 1900-talet lämnades i detta syfte noggranna uppgifter om hur man skulle borsta tänderna, använda tandpetare osv. Under uppslagsordet »Tändernas sjukdomar och vård« i Nordisk familjebok från 1892 talas det t.ex. ingående om borstteknik: »Borstningen bör försiggå i tändernas längdriktning (d.v.s. uppifrån nedåt och tvärtom), emedan borsten endast på det sättet kan intränga mellan tänderna, der just matrester lättast samla sig.« I uppslagsbokens andra upplaga »Ugglan« från 1920, återkommer ungefär samma borstinformation samtidigt som man varnar för att »borsta bäge

käkarnas tänder samtidigt« eftersom tandhalsarna då skulle blottas och ge upphov till karies. I en tredje upplaga från 1930-talet är man skeptisk till tandkräm och menar att tandborstning med vatten ger det bästa resultatet.

Bland pådrivarna för en bättre tandvård finner man Lisen Bonnier – gift med den inflytelserike bokförläggaren Karl Otto Bonnier. För Lisen var barns tandhygien det viktiga och hon bearbetade energiskt ecklesiastikministern Fritjuf Berg, som fanns lätt åtkomlig i familjekretsen. Lobbyverksamheten – förmodligen inte bara från Lisen Bonnier – ledde senare till införande av tandvård i den svenska folkskolan. I ett av de första upplysningsbladen till landets skolelever, Folkskolestyrelsens cirkulär om tändernas vård från början av 1910-talet, skall man, vilket Joël Assur framhållit redan 1799, borsta tänderna morgon och kväll. Cirkuläret innehåller dessutom en del upplysningar

Genom åren har tandborstar ändrat utseende. Överst på bilden en tandborste från början av 1900-talet. Borsten med silverskaft är ungefär 50 år äldre medan tandbors-ten i mitten med blått handtag i plast är från 1950-talet. Ur Nordiska museets samlingar. Foto Mats Landin, Nordiska museet.

Tandborstar ur Nordiska museets samlingar. Den gula är av engelsk tillverkning och från 1960-talet medan de två övriga är tillverkade av Husqvarna Borstfabrik på 1940-talet. Föremålen illustrerar hur plasten gör sitt intåg när det gäller tandborsttillverkning. Foto Birgit Brånvall, Nordiska museet.

som antyder att alla skolbarn inte var insatta i tandhygienens elementa. I cirkulärets punkt fyra, bland det som en elev alltid skulle tänka på står följande: »Använd aldrig *annans* tandborste, vems den än vara må.« Punkt sex antyder att tandvårdsområdet fortfarande var överhopat med mirakelpreparat: »Använd *aldrig* tanddroppar, kreosot eller frätande medel mot tandvärk, ty därigenom förstöras ofta den friska tanden.« I punkt fem får eleverna följande kostråd: »Ät hårt bröd, ty därigenom stärkes tänderna.« Tandkräm/tandpasta nämns inte i cirkuläret. Tandborstning skall ske med borste doppad i vatten. Inom parentes framhålls emellertid att »Tandpulver eller enbart krita förhöjer tandborstens verkan«.

Uppfinningar, folktandvård och fluortanter

Det som skolbarnen fick lära sig om tandvård på 1910-talet är i sina huvuddrag ganska likt dagens information. I en barnbok från 2003 får man reda på följande: »Tänderna skall man vara rädd om. De ska borstas två gånger om dagen, efter frukost och innan man går och lägger sig på kvällen. Och glöm inte att borsta baksidan också. ... Bakterier som kan göra hål i tänderna tycker om socker. I godis finns det mycket socker. Därför ska man bara äta godis en gång i veckan – och borsta tänderna efteråt.« Socker i olika former som tändernas fiende nummer ett verkar alltså gå som en röd tråd i svensk tandvårdupplysning ända från 1799 fram till idag, även om tillgången har varierat kraftigt under åren.

Även om man insåg att det var viktigast att nå barnen för att sprida kunskap om god tandvård i hela samhället skulle man gå vidare och skapa samma möjligheter för alla åldersgrupper.

Folktandvården var en av hörnpelarna när man skapade det svenska folkhemmet under 1930-talet. Här sitter en flicka och väntar på tandläkaren på Eastmaninstitutet i Stockholm. Foto André och Irène Reisz. Nordiska museets arkiv.

Efter en lång utredningsperiod som startade i början av 1900-talet genomförs en reform om folktandvård under slutet av 1930-talet. Nu kunde alla mot låg avgift få sina tänder omsköta, bibringas nyttig upplysning om tandhygien, få bedövning vid tandutdragning osv., allt i samhällets regi. Reformen skulle också bli en omistlig del i det nya folkhemmet.

Den expanderande tandvården och intresset för tandhygien under 1900-talets början gynnades också av viktiga tekniska och vetenskapliga upptäckter. När nylon utvecklades under 1930-talet blev det inte bara material till damstrumpor och gulnade, vita herrskjortor. Man kunde också tillverka billiga och effektiva tandborstar av nylon/polyamid där så småningom både borst och handtag gjordes i plast. En annan viktig förändring var utvecklingen av anpassade tandkrämer. Under det sena 1900-talet insåg man efter en lång vetenskaplig debatt – upptäckten gjordes redan 1938 – att fluor förstärker och skyddar

En »fluortant« i verksamhet vid en svensk skola någon gång på 1970-talet. Foto Odd Larje.

Några tandborstar från 2004. Tandborstar är sedan länge tillverkade helt i plast, har moderiktig färgsättning och en design som ger god åtkomlighet och möjliggör effektiv borstning. Foto Birgit Brånvall, Nordiska museet.

tändernas emalj mot bl.a. socker. Ett resultat av denna upptäckt var att man i skolans regi ordnade regelbundna fluorsköljningar av landets unga tandmaterial. »Fluortanten« blev ett begrepp för varje skolelev under 1960- och 70-talen. Numera får man en liknande effekt genom att fluor ingår i de flesta tandkrämer. Ytterligare en uppfinning som förhöjt kvalitén på den svenska tandhygien är den elektriska tandborsten. Uppfinningen är känd redan i början av 1900-talet men den slog igenom betydligt senare, i Sverige från 1990-talet.

Man kan fundera kring varför spridningen av elementär tandhygien tog så lång tid i Sverige. Konsekvenserna av att mista sina tänder och inte kunna tugga sin föda var uppenbara för alla. Rädslan för tandvärk var omfattande samtidigt som möjligheterna att lindra värken var få. Att tänder i alla tider varit viktiga framgår inte minst av landskapslagarna där utslagning av

KOLINGEN har hittat en tandborste:

- Hva i Hällsicke ä de här för en Göran.

KOLINGENS HALFBROR:

- Ä, då ä väl någe nytt njutningsmedel, som öfverklassen har hittat på.

Albert Engström

STRIX 1898:13

Albert Engströms skämtteckning är en god illustration av tandborstens begränsade utbredning i Sverige för ungefär hundra år sedan. Ur »I skrattppegeln. Sed & osed i 1890-talets skämtteckningar«.

Reklam för tandkrämen Colgate från 1950-talet. Vid den här tiden ingick inte fluor i tandkräm. Syftet med krämen var »bara» – som reklamen också framhåller – att verka uppfriskande och ge god andedräkt. Ur Fickjournalen 1959. Foto Ulf Lundin, Kungliga biblioteket.

tänder var straffbelagt. Det fanns en omfattande social rörlighet och den intresserade kunde lätt ta del av bruket av tandborste, tandpetare etc. Ekonomiska hinder för att utrusta sig med hygienartiklar kan knappast heller ha varit avgörande.

En viktig orsak till tandhygienens långsamma utveckling i Sverige var förstås att karies, som framgått ovan, i första hand var och är en välevenadssjukdom. Den första tandvården i Sverige riktade sig därför – sannolikt utan att man insåg begränsningen – till precis rätt marknad. Att de breda lagren fick påtagligt dåliga tänder inträffade betydligt senare, sannolikt in på 1900-talet, återigen beroende på sockrets utbredning. Införandet av skoltandvård och folktandvård låg därför hyggligt i fas med den faktiska behovsutvecklingen.

Samtidigt är munhygien belagt med visst tabu som knappast gynnat kunskapsspridningen. De hovmän som flockades kring Ludvig XIV tog knappast upp hans andedräkt om de ville behålla jobbet, allra minst med majestätets person. Ambassadör Hurault upplyste sannolikt inte heller Elisabeth I om hennes förlorade tänder eller sluddriga tal. Washingtons närstående såg väl taktfullt åt ett annat håll när presidenten hade problem med sin lösgom vid någon måltid. Den begränsade frispråkigheten återspeglas också långt in på 1900-talet inom reklamen för produkter som tandkräm och tandborstar, där bristen på t.ex. god andedräkt ofta får en undertryckt eller humoristiskt undanglidande formulering.

Möjligen finns också en förklaring i den religiösa mentaliteten. Bland svaren på Nordiska museets frågelista om personlig hygien från 1996 finns ett från en äldre man som växte upp hos sina morföräldrar och därmed fick en även för sin tid ålderdom-

lig uppfostran. Belysande för hygiensituationen var att mannen hade tagit sitt första bad först i 60-årsåldern. Som orsak uppgav han att god hygien innebar att man gjorde sig »märkvärdig«. Hygien var någonting som de »fina« höll på med men det var ingenting för »vanligt folk«. Möjligen kan man bakom detta ana en lutheransk strävhets och undergivenhets parad med jantelagen, medan den islamiska inställningen till munhygien gått i en helt annan riktning. Hur hade den svenska tandhygien gestaltat sig om Jesus inte bara sysslat med tvagning av fötter utan också varit flitig brukare av en siwak?

Tonåringen Hanna borstar tänderna i början av 1990-talet. Hannas ordentliga mamma har sett till att Hanna använder en tandkräm med fluor som ger tänderna ett bra skydd mot karies. Foto Birgit Brånvall.

Nätskulptur på plexi-
bricka. Barbro Bäckström
1981. Foto Bukowskis.

Susanne i duschen

En typiskt personlig berättelse

Dagens Susannor befinner sig ofta i badet och ännu oftare i duschen. En del av dem skriver också till Nordiska museet och svarar frimodigt på närgångna frågor. Den som är intresserad av hur unga kvinnokroppar blir rena, av tvättmetoder, procedurer och preparat för olika kroppsdelar, behöver inte spionera. I svaren på Nordiska museets frågelista Personlig hygien, som skickades ut 1996 till några hundra »vanliga människor« i Sverige, finns det mesta beskrivet.

Frågelistor som uppmanar människor att skriva ned sina erfarenheter är en del av museernas samtidsdokumentation och en möjlighet för var och en att göra ett avtryck i historien. Det är oftast kvinnor, medelålders och äldre, som skriver. I arkiven samlas uppgifter och berättelser knutna till enskilda individer som dagens och framtidens läsare kan identifiera sig med; här tycks erfarenheter kunna utbytas mellan verkliga människor i olika tidsåldrar. Är det så vi ska se på dessa personliga erfarenhetsberättelser där det till synes mest triviala kan få betydelse och nytt liv? De som frågar och de som svarar, de som skriver

CHRISTINA WESTER-
GREN är förlagsredaktör
vid Nordiska museet och
redaktör för Fataburen. Hon
har under många år arbetat
som intendent inom museets
frågelistverksamhet.

och de som läser, alla engageras i en process som befäster, bevarar och levandegör vardagens fundament.

En högst personlig sak kan i alla fall hygien vara. Helt klart var ämnet också högst intressant att skriva om för de meddelare som fick frågelistan, även om en del av dem tog avstånd just från intresset för det alltför närgångna. De flesta svämmas över av lust att beskriva sina badrum och sina tvättningsritualer. Några skriver som om deras verkliga personlighet äntligen blivit upptäckt.

De äldre berättar gärna om den smuts som de för länge sedan har tvättat bort från sina kroppar och sina liv. Här finns många minnen av brist på vatten och tvättnöjligheter, av eländiga förhållanden och smussel med frusna kroppar. Men har man en ung kvinnokropp berättar man gärna om just den. Bland svaren på frågelistan finns i det här sammanhanget påfallande många från unga kvinnor. Kanske intrycket också förstärks av att deras berättelser oftast är långa och detaljerade och att det först är svårt att skilja den ena unga kvinnan från den andra vad tvättningen beträffar. Man får lätt för sig att en ung kvinnas berättelse också handlar om de andra unga kvinnor som skrivit. Och kanske också att deras berättelser handlar om alla andra unga svenska kvinnor, om unga i allmänhet och om kvinnor i allmänhet, om tvättande i allmänhet och om Sverige 1996.

Men hur mycket rymmer den enskilda erfarenheten och den personliga berättelsen? Är den en tidsbild, och är tidsbilden i själva verket en allmänmänsklig historia om smuts och tvättande?

Jenny. Foto Mikkel Ørstedholm.

Foto Mikkel Ørstedholm.

Bland de typiskt personliga berättelserna väljer jag en, som lämpligt nog råkar vara skriven av Susanne. Så här tvättar hon sig:

»Min vanliga tvättning av kroppen går till så här. Jag blöter kroppen som hastigast i ca 40-gradigt vatten från duschen. Först tvättar jag ansiktet med en rengöringsgele för fet hy. De flesta av mina rengöringsprodukter köper jag från Yves Rocher. Det har jag gjort sedan jag var ca 13 år. Det gör jag för att jag tän-

ker, för djurens skull och för att dom är prisvärda, lyxiga, dryga och produkterna fungerar jättebra. Efter ansiktet så tvättar jag håret med schampo för fett hår ibland även volymschampo och schampo för risigt hår. Sedan använder jag alltid balsam. Medans balsamet sitter i håret så tvättar jag kroppen med duschgele. Sedan sköljer jag ur balsamet och duschgelen. Sist sköljer jag av underlivet med vatten aldrig med tvål. Jag använder badrock och virar en handduk runt håret. Sedan rengör jag linserna med en speciell vätska och tar på mig dem. Sedan ansiktsvatten, ögoncreme, ansiktscreme. Puder ibland, kanske ögonskugga men alltid kajalpenna oftast svart ibland brun och även mascara, läppglans, ibland läppstift. Ska jag på jobbet så duschar jag varje eller varannan dag, det beror på hur skitig jag känner mig. Håret tvättar jag helst varannan dag. Tvättar jag det varje dag blir det lätt risigt eftersom jag har långt hår. Men det är ett måste varannan dag annars blir det extremt fett och skitigt, mitt hår. När jag har tränat så brukar jag bara skölja av kroppen med en snabbdusch och tvåla av mig under armarna. Så gör jag om jag redan har duschat en gång på morgonen. För hudens skull så kan man inte duscha hur ofta som helst och man kan inte tvåla in den för mycket heller. Då blir den torr, fnasig och man kan få hudproblem. Dom naturliga hudbakterierna är bra att ha. Innan jag har sex tvättar jag mig, delvis sköljer av kroppen, tvättar armhålorna och sköljer av underlivet. Tar sig ett bad gör man när man har mycket tid t.ex. på helgen. Oftast tar man då ett skumbad eller använder aromatiska oljor. Samtidigt gör man hårinpackning, djuprengöring av huden. Skrubbar/peelar huden, massage och sådant man inte hinner göra vid bara en dusch. En vanlig dusch tar ca 15 min. En snabbdusch med avsköljning ca 5 min. Ett bad ca 1 ½ timme, det är olika. Ibland

badar man bara för att få upp värmen i kroppen t.ex. en kall vinterdag. Efter man badat måste man alltid duscha av sig. Duschar gör man oftast på morgonen och kvällen. Badar gör man vilken tid som helst. Tvättar sig delvis vid behov t.ex. efter träning. Jag använder väldigt många hygienprodukter men inte alltid samma utan det varierar från gång till gång. Alltifrån solbad till kroppslosion. Tvättar händer gör man efter toalettbesök, innan man lagar mat, när man städar osv. Håret låter jag självverka så ofta det går. Hårtork använder jag bara i nödfall. Det är för att nöta mindre på håret, jag har långt permanentat hår. På vintern använder man hårtorken oftare ca tre gånger i veckan. Jag gillar stora handdukar som helst ska vara fluffiga. Min hårtork har trätt och kalluftslägen. Deodorant använder jag efter varje dusch. Hudlosion någon gång i veckan, jag vet att jag borde smörja in mig oftare men det är lätt att glömma. Ansiktet är jag väldigt noga med att smörja in. Kajal och mascara använder jag varje dag. När jag går ut använder jag förutom dagkräm även underlagskräm, täckstift, puder, ögonskugga, kajal, mascara och läppstift. Ibland nagellack. När det kommer nya produkter så provar man dom flesta. Parfymer jag använder är ofta blomliga, lätta parfymer. Ofta från Yves Rocher, Samba, Calvin Klein, Venezia osv. Vid borttagandet av smink använder jag mild rengöringskräm och sedan oftast en nattkräm. Tänderna borstar jag morgon och kväll ibland även en extra gång. Tandkrämen kan vara vilket märke som helst. Tandtråd använder jag någon gång i veckan. Sedan använder jag bettskena för att jag gnisslar tänder i vanliga fall. Den borstar jag också varje kväll. Ibland använder jag tandhygieniska tuggummin men det är sällan. Det är ca 10 år sedan jag hade hål i tänderna så hos tandläkaren kollar man oftast bara min bettskena, putsar tänderna, kontrollerar

visdomständerna och skrapar lite tandsten. Mina naglar har jag oftast långa särskilt lillfingernageln och ringfingernageln dom får bli hur långa som helst. Långfingernageln, pekfingernageln och tumnageln får vara korta eftersom naglarna har lust att böja sig på dom här fingrarna. Jag filar dom inte jag klipper dom. På kvällen smörjer jag in dom med handlotion. Ibland har jag nagellack, underlack och vanligt lack oftast från Yves Rocher såklart. Sedan får det sitta ca en vecka då tar jag bort det med skonsam lackborttagare från Yves Rocher. Ibland tar jag fotbad och sprayar dom med fotspray, ibland filar man dom. Går ofta barfota på sommaren. Öronen petar jag regelbundet med tops. Jag har långt permanentat hår som är blont. Det har jag för att det är så enkelt att variera håret och jag känner mig mer kvinnlig om jag har långt hår. Det passar till min personlighet ... Jag tvättar håret varannan dag, använder alltid balsam. Inpackning ca 3-4 gånger i månaden. Jag klipper mitt hår var 6 vecka. Jag permanentar det ca 1 gång per år. Jag använder glestandad plastkam till mitt hår. Till fest tuperar jag det. Oftast använder jag skum och spraybalsam som får sitta i håret när jag formar det. Ibland lockar jag det med locktång eller böjbara hårrullar. Spray använder jag ofta. Ibland använder jag kräm för hårtopparna. Ofta har jag hårklämmor som håller uppe håret. Jag gillar inte att få hår i ögonen. Ibland brukar jag blonda håret för att få en jämnare nyans efter sommarens solblekning. Armhålorna brukar jag alltid talka för att det känns otrevligt när man svettas mycket och det rinner svett efter dom långa hårstråna. Benen rakar jag på sommaren och när jag ska använda strumpbyxor mycket. För det ser otroligt fult ut när hår sticker ut genom strumpbyxorna. Ibland rakar jag bikinilinen så det inte spretar fram en massa hår. Jag använder oftast engångshyvel men

jag tänker på miljön och försöker använda den flera gånger. Näsdukar använder jag aldrig det tycker jag är äckligt. Jag snyter mig i engångsnäsdukar och jag snyter mig likadant i alla situationer. Helst när inte folk ser på. Nu när jag äter p-piller så har jag inte så riklig mens och då behöver jag bara normala bindor, märket är inte så noga. På natten har jag tjockare nattbindor och ibland använder jag tampong. På sommaren är det väldigt bekvämt men då måste man ju alltid ha tillgång till tvål och vatten så att man kan tvätta händerna ordentligt ... Trosor byter jag varje dag. Behån använder jag 1-2 dagar beroende på vad jag har gjort. Strumpor byter man varje dag ibland varannan beroende på vad man sysslar med.«

Det är rätt att tvätta sig

Jag läser med stort intresse. Jaså, är det så hon gör, tänker jag, trots att det handlar om helt vardagliga procedurer i min egen tid. Det är en berättelse i ett högt tempo, ett effektivt och initierat svar på frågelistans frågor. Kroppsvård är något Susanne behärskar, något hon både kan utföra och beskriva. Orden strilar som en bestämd och välavvägd duschstråle. Det finns inga kroppsdelar som inte tvättas och inget tvättande som man inte talar om. Det är rätt att tvätta sig och också att berätta om det.

För Susanne är rinnande varmvatten när som helst en självklarhet, liksom ett ändlöst flöde av hygienartiklar. Hon har allt vad hon behöver för att kunna upprätthålla en viss standard när det gäller hud, hår, tänder och naglar. För även om man kan tala om kroppen så duger den mindre än någonsin som den är. Låter man den vara bara någon dag bildas svett, fett, dålig andedräkt och kanske också något mer. Kroppen hålls efter så effektivt att

Foto Mikkel Ørstedholm.

det är svårt att veta vad som egentligen tvättas bort.

Att läsa bara ett enda av de ca 30 svaren på frågelistan från unga kvinnor är att bli översköld av ett intensivt tvättande. Hur har det blivit såhär? undrar jag. Även om mycket är välbekant framstår tvättandet i berättelsens koncentrerade form som nästan exotiskt. Hur har det gått till, när skedde det och vad är det som känns så överväldigande? Jag slås av tillgången på tid, vatten och produkter och av den frispråkiga effektiviteten och rationaliteten i synen på kroppen och smutsen.

Lika och olika

I andra berättelser finns andra erfarenheter och människor som tvättar sig på helt andra villkor. Tvättar sig kvinnor mer än män? Kvinnokroppen har ansetts särskilt kroppslig och kvinnokroppens tvättning har ägnats stor uppmärksamhet. Är det just det kroppsliga som kännetecknar Susannor i olika tider, vare sig kroppen är hemlig eller extremt exponerad? Två helt motsatta betydelser finns i berättelser om bad, renlighet och kroppsvård. En betydelse kan kopplas till förtryck och begränsning i en förment kvinnlighet, en kan kopplas till kvinnokamp och till kvinnors erövrande av sina kroppar och sig själva. Befrielse och fångenskap, befrielse eller fångenskap. Kvinnokroppen – naken eller beslöjad – har varit en sak för sig, något att visa eller dölja, ett skal att bearbeta och förbättra.

Hur länge sedan var det som kvinnors bad var dramatiska hemligheter? Karin Johannisson beskriver i *Den mörka kontinenten* hälsovård och renlighet som ett led i den framväxande borgarklassens disciplinering av kvinnokroppen:

»Nakenhet var tabu. Redan den lilla flickan skulle läras att inte blotta kroppen. De vanligaste namnen för det kvinnliga könet förknippades alla med skam och förhemligande (skammen, det skamliga stället, det hemliga stället). Menstruationen ägnades egna kapitel och här kan man bara spekulera i hur kvinnan i trånga lägenheter och med begränsad vattentillgång hanterade den noggrant föreskrivna intymhygien. 'Hufvudsakliga villkor för kvinnans helsa äro en daglig grundlig tvättning af hela kroppen och könsdelarna i synnerhet', hette det i en av de otaliga handböckerna.«

Foto André och Irène Reisz, 1940-talet. Nordiska museets arkiv.

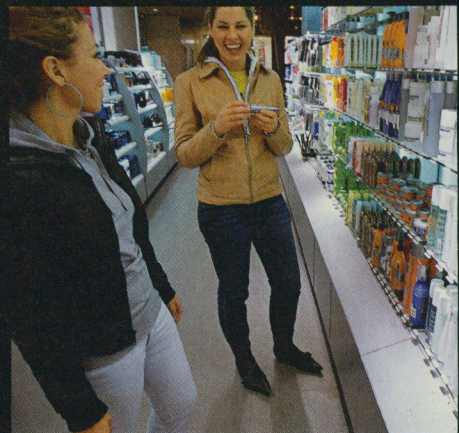
Foto André och Irène
Reisz, 1940-talet.
Nordiska museets arkiv.

I Moa Martinssons roman *Kvinnor och äppelträd* från 1933 handlar badandet om frigörelse och överskridande:

»I kväll badar mor. Det är längesen mor Sofi och Fredrika började med sina bad men ändå går hela gården på spänn var gång det sker. Hela gården, hela trakten, nästan hela socknen. ... Två halvgamla kvinnor som badar varje vecka. Aldrig har man hört något dylikt i socknen, inte i grannsocknarna heller. Drängar och pigor, och söner, döttrar någon gång om sommaren kanske, men gifta moror? Och året runt??! ... En man kan inte gå in till sina barn och säga: Er mor badar, står naken i bykstugan. Nej, det kan han inte.«

1950-talet var inte bara folkhemmets tid utan också tonåringarnas. Det moderna livet med badrum och rinnande vatten hörde till det som skulle befria människor och göra livet lättare. Men tonåringarna, som oftast tycks ha varit av kvinnligt kön, upplevde också nya, påträngande ideal, reklam som förstod att tala till hemliga drömmar och undanträngd skräck. Utvecklingen av produkter för hygien och skönhetsvård hade bara börjat och än kunde beskäftiga husmorstips omformas till något intressant. Det gällde ju fortfarande den hemlighetsfulla kvinnokroppen som kvinnor och flickor faktiskt hade börjat tala om, men som det nu också fanns oanade möjligheter att förbättra. Bodil Malmsten skriver om sina upplevelser av boken *Vi tonåringar*:

»Hy, hy, hy – hy på ryggen & låren & fötterna & framsidan – hur mycket hy kan en människa ha – hur mycket som helst, jag som aldrig vetat att jag haft hy förut. Hy i ansiktet & nacken, hy på axlar, hals som en gång i veckan ges följande behandling: Ett par matskedar torrjäst röres med vatten ... Gröten smetas på och ska sitta kvar tills den är alldeles torr. Tillse också att gröten

smetas på bak i nacken och ned mot skulderbladen ... Det är bäst att vara i enrum medan man lägger på denna mask ty den gör en ganska snarlik en neger.

Infiltrationer ... hur upptäcker man att man har infiltrationer? Det är inte svårt. Man tar med båda händerna om den del man misstänker, och visar det sig att huden är noppig, nästan som apelsinskal, kan man vara säker på att man har infiltrationer.

För den som har fräknar är det ofta svårt att inse att det kan se riktigt pikant ut, och många kämpar en förtvivlad kamp mot dem så fort de första späda solstrålarna visar sig på våren.

TACK FÖR TIPSET, OLGA GOLBÆK, kampen blev förtvivlad, jag lovar.

Tar man kvartslampa i god tid så ... blir fräknarna inte så tydliga.

Idag finns både köpkraft och färdiga produkter för all slags kroppsvård. Kicks, Gallerian Hamngatan, Stockholm. Foto Birgit Brånvall 2004, Nordiska museet.

Från vem skulle man ta den kvartslampan? Sånt stod aldrig i VI TONÅRINGAR intill recepten med blekmedlen mot fräcknar – vassla med citronsaft eller 3 % vätesuperoxid, riven pepparrot blandad med pressad persilja, 50 g lindblomste, 60 g rosenvatten och 50 g pomeransblomolja.

Fråga mig inte hur jag fick tag på vätesuperoxiden & pomeransblomoljan, vissa saker måste bara vara möjliga – min hy måste vårdas, tänk om den sprack.«

Många har badat före Susanne och gjort hennes bad till vad det är idag. Den tid när kvinnans kropp var en mörk kontinent verkar oändligt avlägsen i Susannes beskrivning, men finns det inte ändå ett samband i synen på kvinnokroppen som annorlunda och speciell?

Lush, Götgatan,
Stockholm. Foto
Birgit Brånvall 2004,
Nordiska museet.

Och även om Susanne kanske aldrig blivit överraskad av att ha hy som måste vårdas så är hon i alla fall nu helt införstådd med att hon måste ägna minst en timme om dagen åt sin kropp, hon har goda skäl för att använda tvålar och krämer, handdukar och hårtork. Hon vet till och med att det kan bli för mycket. Miljö och hälsa kräver viss måtta och »hudbakterier kan vara bra att ha, för tvättandet ska också vara naturligt«.

Finns det något frihetligt och gränsöverskridande i Susannes duschande? Kanske överskreds alla kroppsliga tabun och gränser redan på 1970-talet. Då, när befrielsen var närmare än någonsin, tog kvinnor kontrollen över sina kroppar i gemenskap. På kvinnoläger undersökte de sig själva och umgicks med nakna kroppar som inte behövde döljas, men inte heller förbättras och exponeras. Vad har 1970-talet betytt för Susanne som är född 1972? Kanske har hon vuxit in i en ny kroppsuppfattning och kroppsuppskattning, men vad har hänt med gemenskapen och den kropp som inte skulle vara en produkt av skönhetsprodukter?

Susanne är medveten och säker men också övertygad om att kroppen behöver det mesta som erbjuds. Och hon behöver verkligen inte tillverka några skönhetsmedel eller hygienprodukter själv. Allt finns att köpa, även konstfullt gjorda naturprodukter. Susanne kan konsten att välja och tvekar inte om att hon gör rätt, även om hon inte tvättar sig. Med den säkerhet som den har som vet och kan och har tid, råd och möjlighet kan hon faktiskt ibland låta bli att tvätta sig lite grann.

I enrum

Om kroppskunskapen idag är allmän och berättandet öppet, om det inte finns någon hemlig kroppsdel, ingen vana som man är osäker på, så sker ändå det dagliga slitet med kroppen i enrum. De flesta kan bada och tvätta sig bakom lykta dörrar om de vill och det vanligaste sättet att tvätta sig är att vara för sig själv med sin kropp. Det rum som omger Susanne när hon tvättar sig beskriver hon kortfattat och självklart:

»Jag och min sambo bor i en hyreslägenhet, en etta. I den har vi tillgång till dusch kombinerat med badkar också handfat förstås ... vi har en vanlig toalett i lägenheten, ingen miljövänlig toalett.«

Enkelt och praktiskt, lägre standard är egentligen inte möjligt, det som för inte så länge sedan var ofattbar lyx har blivit vardag. Att badrummet skulle vara ett resultat av decenniernas kamp mot smuts och fattigdom verkar långsökt i Susannes berättelse. På landet är förstås allt annorlunda, där har Susannes mamma utedass för miljöns skull.

Daglig tvättning är ett nödvändigt jobb. Den »verkliga kroppen« måste skrubbas fram i enskildhet, utan tvätt ingen kropp, utan smink inget ansikte. Men visst, det finns tillfällen när Susanne inte bara ägnar sig åt sin vanliga tvättning: »Ibland badar jag i badhuset där finns bassäng och bastu. Ibland även på äventyrsbad«, berättar Susanne. Även hemma i badrummet kan det ibland vara annorlunda: »Bada karbad är härligt både för att bli ren och för att det är avkopplande och hälsosamt. Om jag badar i sällskap är det med min sambo. Då tvättar man varandra, ger massage, njuter av varandra.«

Så okomplicerat det verkar att bada tillsammans. Badgemenskap beskrivs av Susanne i några korta meningar sedan hon

beskrivit den vanliga tvättningen på sju sidor. Att göra kroppen presentabel arbetar hon med i enrum, tillsammans med andra blir badet äventyr och njutning.

Mot smuts i tiden

Kroppsvård är kvinnors område och kvinnors kroppar är speciella. På flera sätt kan man ge Susannes beskrivning av vardaglig kroppsvård en innebörd av olika tiders idéer om kvinnan och kroppen. Vi kan läsa Susannes berättelse som en framgångsrik kamp mot den stigmatiserande smutsen, en kamp som förts av tidigare generationer och som för dagens unga mera är ett vidmakthållande. Vi kan se den säkra och självklara tvättningsritualen som ett resultat av seklers kvinnokamp mot osäkerhet om vad man får göra och visa, hur man får se ut och lukta. Vi kan se ett förhållande till kroppen som på sätt och vis är både insiktsfullt och rättframt och mer jämlikt. »Om jag känner mig ren och snygg är jag gladare, spontanare och har mer självförtroende. Om jag är svettig och smutsig och måste vara med andra personer då blir man mer osäker om man duger och rädd att man ska lukta osv.«, skriver Susanne.

Även i Annette Rosengrens bok *Mellan ilska och hopp* beskriver kvinnor sina erfarenheter. För de hemlösa kvinnor som här berättar om sin vardag är badrum och rinnande vatten ingen självklar tillgång, men för den skull är hygien inget eftersatt område i deras liv. Att hålla sig ren har hög prioritet:

»Jag tror att det är lättare för killar att sova i portar, sade hon. De har inte mens och de kan åka tunnelbana utan att ha borstat tänderna. Men jag får panik om jag inte får duscha på

morgonen. Och de kan sova i kläderna. Visst är det många killar som duschar och håller sig fräscha. Men jag tror inte killar blir lika panikslagna av att inte hålla sig rena. Och jag måste ha rena trosor varje morgon.»

Hemlösa kvinnors förmåga att hitta tvättställen för kropp och kläder är stor. Traditionell smuts kan hållas borta med uppfinningsrikedom och kunskap om en speciell värld. Nybadad, ren, fräsch och hemlös – är det en tänkbar kombination i det f.d. folkhemmet? Eller har det uppstått någon ny form av smuts som man inte kan befria sig ifrån genom att duscha?

Bara utsidan räknas

Kvinnor känner sig hemma i tvättandet och berättandet om sina kroppar. En tillrättalagd nakenhet är påbjuden klädsel för unga kvinnor i vår tid och kanske inte enbart för unga kvinnor. Den intensiva tvättningen, som accelererat under ett sekel, tycks ha slagit igenom bland män och kvinnor, unga och gamla, fattiga och rika. En putsad yta har blivit huvudsaken i många sammanhang.

Deodoranter, hår- och hudvårdsprodukter har ibland haft tillägget »for men«. Normal deodorant har varit för kvinnor. Den unga kvinnokroppen har under slutet av 1900-talet i alla fall varit norm i badrummet, till skillnad från i många andra rum. Kommer kvinnorna – de unga förstås – och deras produkter att erövra världen från badrummet? Kvinnors osäkerhet har äntligen bytts i säkerhet om hur man framställer en kropp som duger och männen tycks äntligen ha övertygats om att de har något att lära.

På teve kan i alla fall även män bli omgjorda och få tips om

Klaragården, Stadsmissionens daghärbärge för kvinnor i Stockholms innerstad.
Foto J. H. Engström 1994–1996.

hur de ska sköta sin hud och sitt hår. Och pojkar syns nu ofta på annonser för underkläder, deodoranter och krämer. I boken *Ställd* beskriver Susan Faludi framväxten av ett nytt slags samhälle, »det ornamentala samhället«, där utseendet är det som räknas både för män och kvinnor, där presentationen överträffar produkten. Kanske är det trots allt inte att betrakta som en seger att även mannen måste granska sin egen spegelbild.

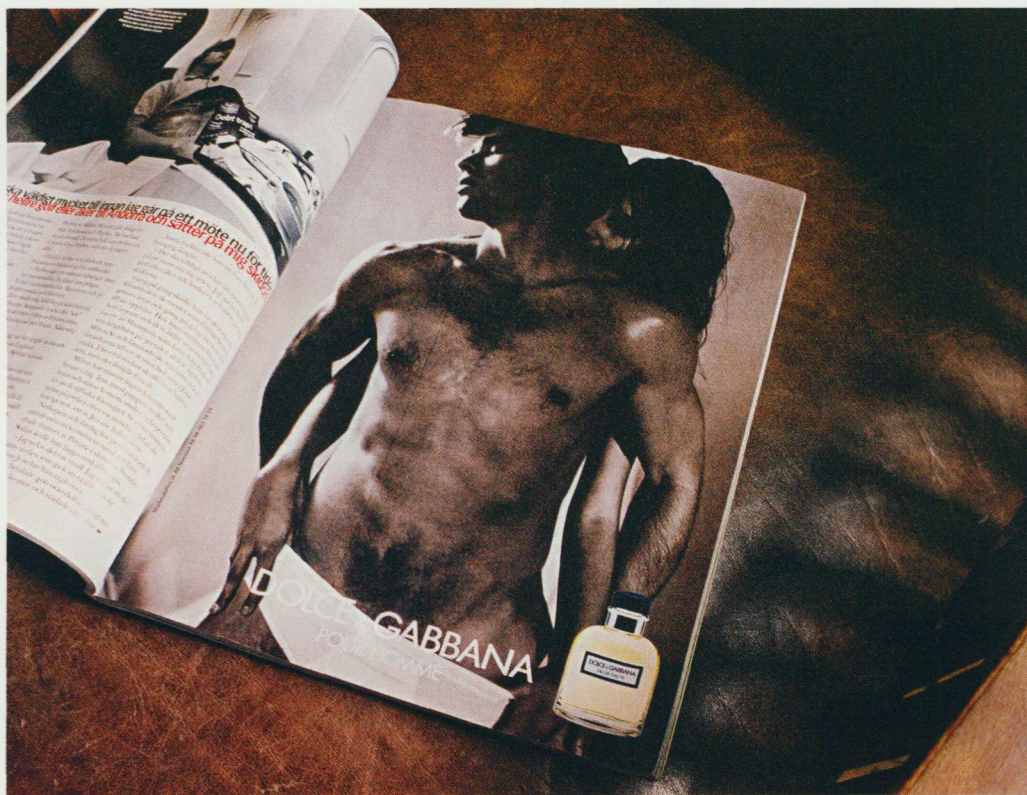

Foto Birgit Brånvall 2004, Nordiska museet.

Kanske har både kvinnor och män förlorat sina kroppar till konsumtionssamhället.

Varför tvättar du dig? är frågelistans sista fråga och så här svarar Susanne:

»Jag tvättar mig för att vara ren, det känns skönare så och kroppen mår bra av att vara ren. Sedan håller ju kläderna längre om man inte är så skitig. Och det är ju trevligt för andra folk om man är ren. Psykiskt för en själv är det också trevligt. Och jag tvättar mig för att hålla mig frisk också.«

Så sant. Avslutningsvis är nu min fråga till mig själv om jag valde rätt när började läsa Susannes berättelse extra noga. Jag tror det var ett bra val, det var en rolig och tankeväckande läsning. Jag faller för Susannes charm när hon tvålar in hudveck och håligheter. När hon sköljer och torkar, kammar och rakar, pudrar och smörjer.

Hon blev utvald liksom de tävlande i dagens dokusåpor på grund av sin personliga berättelse om sig själv, där hon beskriver mänskliga egenskaper och en mänsklig kropp, en kropp som ger sig till känna på olika sätt, som lever och växer och åldras och dör hur man än sliter med underhållet av ytan. Vi tvättar oss för livet men kroppens villkor gäller än.

Det finns ingen absolut smuts, men tvättandet och kroppen är allmängiltiga storheter. I vår tid är den personliga hygienens kanske mer betydelsefull än någonsin för framställningen av oss själva som individer.

Tidstypiskt får man väl också kalla intresset för extremt när-
gången och verklighetstrogen fiktion, där individer med stor framgång spelar sig själva. Den personliga berättelsen om den personliga hygienens är i så fall mycket typisk.

Är då arkivets berättelser om tvättande en verklig såpa eller finns det i de vanliga människornas erfarenheter något livsviktigt och konkret utöver berättarschabloner och tidsbundet språk? Eller med andra ord, hur kommer Susanne i Nordiska museets arkiv att stå sig i jämförelse med Robinson-Emma?

Kicks, Gallerian Hamngatan, Stockholm. Foto Birgit Brånvall, Nordiska museet.

Ten take a wash. Summaries

The cleansing and healing power of water On spas, votive wells, and the volunteer Johan Lundin

Translated by Alan Crozier

Today we know about the significance of hygiene for healing and preventing the spread of disease, but other properties have also been ascribed to water. Water was a part of numerous household remedies. At spas people cleansed the body, both internally and externally.

During an inventory of the stores at the Nordiska Museet in spring 2003, a large number of crutches were found. They turned out to be "well offerings from Djurgårdsbrunn". Some crutches bore inscriptions, one of the names being that of the volunteer Johan Lundin, about whom there were also records in the Military Archives. He was born in Stockholm in 1766 and enlisted in the navy in 1789. In 1804, the date inscribed on the crutches, it is recorded that he suffered from gout. Was he cured at the spa of Djurgårdsbrunn and then offered his crutches? What made miraculous recoveries possible? Let us look at wonder-working water in Swedish history.

In Scandinavia there was a cult of wells and springs, and it was believed that a great many diseases could be cured if a sick person bathed or was washed in north-flowing water. The water also gave protection against illness, it gave strength and the will to work. At certain points in time, such as Trinity Eve and Midsummer Eve, the water was thought to be particularly potent. Through offerings people could show their gratitude; the most common offerings were coins and other metal objects such as needles, buttons, and rings. Another type of well offering is crutches.

With the growth of spas at the end of the seventeenth century there came a more scientific view of the healing power of water. Mineral salts were thought to be salubrious, and the early spa cures involved rinsing unhealthy fluids out of the body by drinking. Many Swedes travelled to the famous spas of the continent, so it was considered important

for both medicine and the national economy to discover mineral springs in Sweden. The task was given to the physician and chemist Urban Hjärne, who discovered Sweden's first health spa at Medevi in Östergötland in 1678.

Spa life existed side by side with the use of springs by the common people. The spa cures also included various medicinal baths. Physical activity, sleep, diet, and social life were also important. Philanthropy was an element of spa life; everyone was to have access to the healing water, although the paupers were not admitted to the same entertainments as the paying guests.

The springs on the island of Djurgården were discovered in 1690 and 1750, and Djurgårdsbrunn developed into a fashionable spa. From 1787 we have a description of a number of buildings, including a bath house, main building, salon, a building for the poor, and a kitchen. In 1804 a large three-storey building was erected. It was replaced in 1887 by a lower building. In the 1840s the interest in Djurgårdsbrunn slumped, but the restaurant continued to be a popular attraction for a long time.

Our man Johan Lundin, who according to the medical records had not only gout but also scabies, syphilis, and inflammation, was staying at Djurgårdsbrunn in 1804. He also had fever for which he was prescribed hot baths, which he may have had here. Perhaps he also drank the water, followed a diet, took walks, had herbal and mud baths, and did other things that could be part of the cure. It is possible that he was cured so well of his gout that he left his crutches behind. The cure had many elements that are part of today's alternative treatment for rheumatism.

Mud baths and jacuzzis with artificial bubbles are also offered at today's spas, and mineral water is bottled and adapted for different target groups. We are still prepared to buy health and harmony through water.

Doctors, hygiene, and disgust

Behind the nineteenth-century efforts to improve hygiene and to arrive at the modern body, there was a long tradition of work with the doctor as the central actor. It was a matter of new knowledge and new strategies, but also the ability to discipline reactions and impulses in the doctor's own body. Disgust had to be overcome. The most difficult thing was the day-to-day encounter with all the sick bodies and the smell of underclass, of *färl* (German *Fell*, French *crasse*), that layer of ingrained dirt, sweat, and skin particles which people had long regarded as a protective and warming membrane. Through undressing, all that had previously been concealed under the clothes was brought into the light. Direct skin contact was viewed with distaste. The stethoscope came as a liberation.

Disgust has not been *comme il faut* as an object of study. Anyone working with disgust risks being accused of having a perverse fascination. There is a tremendous ambivalence about the fluids and waste matter of the body. The doctor must therefore resist the power of disgust, which is an obstacle to full respect for people's humanity. Disgustingness is a characteristic that can be ascribed to animals, but also to socially stigmatized groups. The doctor must repulse all these feelings.

To make it bearable, dirt had to be transformed into a source of bacterial infection. Dirt was associated with contagion, infection, and disease. The washed body was a hygienic, rational, and modern body. But if we think beyond the pathogenic and unhygienic aspect of dirt, we find other, more worrying definitions – dirt as a matter out of place. While pre-hygienic dirt was a coat of uncleanness with no other shame than that of poverty, modern dirt was immoral.

For all these reasons, the doctor's own cleanliness is an important distinguishing mark. Between the disgust and his own body, as a hygienic mantra and a guarantee of inner purity, he places a film of washed hands, scrubbed skin, and brushed nails. When the white coat was introduced, it was as a hygienic measure, but also as an attribute of a new type of medical authority. Gloves were another symbolic doctor's attribute.

When Rya-Rya took a bath

Ivar Lo-Johansson starts his novel *Bara en mor* ("Only a Mother") with the young farm labourer Maria, known as Rya-Rya, going off during a midday break in the hayfield to bathe. The remarkable thing was that her short dip could be observed by the other haymakers, especially the men. More knowledge of outdoor bathing among the Swedish peasantry can be found in the records in our folklife archives.

Open-air bathing today is mainly for recreation. It was in eighteenth-century England that the beneficial effects of sea water were first noticed. As a result, swimming came to be perceived as healthy.

Bathing among the peasantry had an element of pleasure too, but bathing was also associated with bodily hygiene, to some extent also with the healing of disease. Circumstances for personal hygiene were limited, and perceptions of dirt of various kinds were completely different. The body was not washed very often during the year, and the cleansing of the body often had a ritual character; this also applies to outdoor bathing.

Outdoor bathing among the peasantry is also connected with perceptions of nakedness and sexuality. It was indecent, especially for women, to show the naked body to the opposite sex. Women therefore chose remote or concealed bathing places. A great deal of folk belief is attached to outdoor bathing. The ideas are primarily associated with the water sprite or *näck*. Perhaps some of what goes under the name folk belief should really be called play and joking. However, the ideas about the *näck* causing drowning should be viewed in the light of the limited ability to swim.

Outdoor bathing developed into a mass phenomenon and increasingly free bathing in the twentieth century. In modern times the beach has become perhaps the most important place for exposing the body. Modern outdoor life with bathing and bodily care did not exist in the conceptual world of the poor labourer's daughter Rya-Rya.

In a hot spot

The Swedish sauna as ideology and practice

Today we take it for granted that sports facilities, swimming baths, and hotels have a sauna to offer, and both condominiums and single-family homes often have a sauna in the basement. Just a few generations ago, however, it was almost an exotic thing. Some people see a Finnish influence, but the many proponents of public enlightenment in the inter-war years were probably just as important. A study of saunas is a suitable way to see how people's identity was formed in the tension between order and sensuality.

In the 1930s Jan Ottosson, together with the Swedish Gymnastics Federation, ran an energetic campaign to build cheap and good saunas for rural people. There was a burning interest among those in power to improve what was called "the material of the people". The word hygiene symbolized the future, and the gymnastics director Jan Ottosson was one of the enthusiasts, the men of the future. When Lillsved on Värmdö was opened in 1937 as the Swedish Gymnastics Federation's own folk high school, he became its first principal. When he summed up the work of a decade towards the end of the 1930s, he found that he had been instrumental in building 635 saunas. More were on the way. The sauna propaganda undoubtedly meant the great breakthrough in getting people to bathe once again, after a few hundred years of ingrained hesitation about water.

Cleanliness was a favourite theme on many levels in the world of the thirties. As we have seen, it was a question of a huge drive for transformation, in which hygiene was the unifying motto. There were also ideas that were firmly rooted in political programmes – in totalitarian, fascist ideologies and even in the Swedish activities.

What was the significance of the sauna propaganda for Swedes and their sauna habits? What Swedes did in the sixties was to privatize the hedonism that had actually spread in the thirties. The taken-for-granted nature of saunas was already well prepared. The sauna was something that people thought *with* when they imagined the good life.

The sauna must be Scandinavia's special contribution to the promotion of collective sensuality in the world. This little room has become

a place for unembarrassed nakedness and relaxed conversations about the trivialities of life. As a social forum and as a site for establishing contact in an uncomplicated way, the sauna has become our café. The use of saunas has also moved between the withdrawn pleasure in the family circle and the communal saunas where we meet old friends and make new ones. Despite attempts at privatization, it retains its special public character. It was that character that it acquired as part of the sauna propaganda in the 1930s; the whole village was to take a sauna together, and people could meet across boundaries of class and age in a large and clean community. People quickly discovered the pleasure that had been offered them, and they took the opportunity to ensure that they could use it in the future.

Out of the dirt!

On hygiene as part of the housing issue of the welfare state

Albert Aronsson was the first managing director of the housing company Svenska Bostäder and a central figure in Stockholm politics. In an interview in 1983 he explained his involvement in politics at the start of the thirties with reference to the inadequate hygiene of the early twentieth century. He calls the housing issue “a bedbug issue”. Torsten Henriksson was in several respects Aronsson’s counterpart in Göteborg. He grew up in the Haga neighbourhood and, like many of those who had grown up in “dirt”, he wanted to clean away the place of his birth from the map.

A whole generation shared the faith that it would be possible by political means to create better living conditions and better housing environments for ordinary people. Functionalism was introduced via magazines. The housing of the future would be located in the suburbs, separated from other urban activities and equipped with all the modern conveniences. The housing of the welfare state was designed as a contrast to the dark, crowded, muddled, dirty inner-city neighbourhoods. The utility housing association HSB, which was a leading player in the process of cleanliness and modernization, did not just build modern

housing. The ambition was that the people who gained access to the homes would learn to live in a modern way.

Hygiene was a guiding figure of thought in the housing issue throughout the era of the People's Home (as the early welfare state was known), even though dwellings and residential areas changed. During the 1930s hygiene was translated into matters of light, air, and greenery. Later the ideal of hygiene was combined with more explicit democratic ambitions. By facilitating the move out to the modern suburb solely for the most vulnerable people, the authorities had contributed to a distinct segregation.

During the decade of the programme to build a million new homes, 1965 to 1974, hygiene was combined with other demands and ideals. Large scale, rationality, and standardization, together with a firm belief in new technology and new methods, became cornerstones during the record years and the million homes programme.

The representatives of the People's Home had succeeded in removing the housing shortage and unhygienic homes, but they had built environments which no longer corresponded to people's dreams of the future. The dream of having a house of one's own had become possible for more and more people. In the dream of a detached house, hygiene and the nuclear family were also foundation stones, as was consumption, of course, coupled here with the ideals of individual freedom and private ownership.

From the end of the sixties the stigma of slum also affected the large-scale housing estates of the million homes programme. The criticism came from the left and was levelled at the orientation of the welfare state to high standards and consumption. After the generation that wanted to get rid of the dirt in which they had grown up, there came new generations who charged old working-class areas with idyllic qualities. The slum stigma followed the working class out to the suburbs. When the centrally located working-class areas were modernized, in moved the middle class, who transformed the rented flats into exclusive condominiums.

All Sweden's little Filthy-Lisa

Lis Granlund was born in Copenhagen, in a flat with “mod cons” from the 1910s. In each bedroom there were washstands, marble slabs, and a beautiful jug and basin of flint china, but even in that setting there was a thin film of ice on the wash basin when it was really cold outdoors. The kitchen had a sink, a cold water tap, and a drain. The only toilet in the flat had water to flush it to the sewer, but there was no wash basin with running water. Each room had a cast-iron stove with a ring on the top, where there was always supposed to be a pot of water when the stove was lit. The hot water was used for hygienic purposes. People took a bath once a week, mostly on Saturday, and the tub was kept in the kitchen region and brought out when it was needed. Large natural sponges were used daily for a “wash-around” since there was no shower in the building.

The family also had a house in the country near Copenhagen. There they had an outside privy that was called the parliament and a shower that consisted of a large barrel of water in a tree. When you pulled a string the water trickled through a large strainer.

Sweden had seemed like the promised land for many Danish citizens throughout the German occupation. Lis Granlund married into this “paradise” in 1947. There was plenty of soap and detergent, and hot water was available every day at the Town Hall in Malmö. In addition, there was a refuse chute, a built-in fridge, and a fold-down ironing board. For someone from Denmark this was a miracle. But at the relatives’ house in Småland there was an outdoor toilet with three holes and newspaper instead of toilet paper, and in Torekov the family had a big summer house where the well dried up in hot summer months.

In 1950 the family moved to Stockholm, to a building constructed in 1904–1912. The flat had tiled stoves and a soapstone stove in the hall; the occupants had to keep the fires going themselves. A small wardrobe had been converted into a shower, with the hot water coming from a gas drum. In autumn 1958 the owner of the building decided that it was to be modernized. All the tiled stoves were removed, all the paneling disappeared, as did the elegant doors and the nice windows. The bathroom became easy to clean, with hot and cold water in all the taps.

The marble sink top in the kitchen was replaced with stainless steel. A great deal became better, but the family missed the crackling fires and the beautiful interior fixtures.

At the start of the 1960s Lis Granlund took an education and later got a job as curator at the Nordiska Museet. During nature conservation year 1970, Lis Granlund was curator of the exhibition *Lort-Sverige?* ("Filth-Sweden?"), which was about hygienic and sanitary conditions in Sweden in the past 500 years. The exhibition was a great success and later toured other museums in Sweden. Lis Granlund travelled round with the exhibition to various provincial museums and gave lectures about hygiene through the ages, to health care staff, school classes, and housewives' associations. A journalist gave her the nickname "All Sweden's little Filthy-Lisa", which she herself thought was amusing.

Really clean

Cleanliness is a common ingredient in our stereotyped images of "the Others". Creating stereotypes is a method we use to orient ourselves in life, but for those who are captured in stereotypes, it is difficult to change the way they are viewed by other people. What is clean for an "ordinary Swede" can be extremely unclean – downright disgusting – to a Romany or Arab neighbour. Ideas about cleanliness express relations between different parts of society and in many places also between the sexes.

It is almost impossible to define what dirt is, but there are countless rules for what is considered unclean. Keeping oneself clean, both spiritually and physically, seems to have been important throughout the ages and in most cultures. It is obvious that ritual cleanliness has to do with combating disease, but it also comprises the view of what is right and wrong, and how one views the social order in a society.

Bathing rituals are mentioned in the Ayurveda, from the eleventh century BC, and in Greek mythology. With the spread of Christianity, hygiene in Europe seems to have deteriorated. In the fourth century the church opposed the "immoral hot baths". In Alexandria the Roman baths survived, further developed by the Turks, who replaced the

dry heat with steam. The Turkish bath house, hamam, was initially an annexe to the mosque, where people went to be ritually cleansed. However, the baths soon became meeting places, just as they had been for the Romans. The Turkish hamam, where men and women bathed separately, is a topical issue in today's Swedish cultural debate.

In the age of the great epidemics in Europe, water was suspected of carrying diseases, above all plague and syphilis. In the late Middle Ages the general view in Europe was that "real Christians do not wash". In Sweden people have traditionally washed – the visible parts of the body at least – on Saturday, the Swedish name for which, *lördag*, means "bath day". Water and especially bathing began to be fashionable again in the eighteenth century. The bourgeoisie socialized at spas, and at the end of the nineteenth century the European bourgeoisie became almost obsessed with hygiene. Modern facilities such as bathrooms and flush toilets came relatively late to Sweden, not until some time into the twentieth century, but today teenagers can spend hours in the shower.

What is clean – really clean – is discussed when some women from different backgrounds meet one evening. One of them tells of her Moroccan father-in-law, who thinks that flush toilets are disgusting. There are many different opinions of how one should wash and sort clothes. The women are careful to do as their mothers did, but the author's Polish-born husband, who is the one who takes care of the laundry in the family, botches the sorting when he washes. Traditions disappear when the men take part in housework. But physical cleanliness is also associated with a clear conscience, which makes the traditions of cleanliness harder to change.

The return of fleas and lice

Margit in Agnes von Krusenstjerna's novel *Kvinnogatan* is one of many who get lice in her beautiful hair. Through literature and folklife records we know that lice and fleas were a serious problem in bygone days. Lice and fleas flourished as a result of inadequate hygiene, poor housing, and ineffective cures. Rich and poor alike itched from the bites of these small insects.

Head-lice have always been common; they have almost been taken for granted, and children have always been particularly vulnerable. In the Middle Ages body-lice were as common as head-lice and fleas, and they still occurred some time into the twentieth century. At an early stage they were associated with poor hygiene.

Bedbugs or wall-lice became a serious scourge when people moved to the cities during the era of industrialization. Today hardly anyone in Sweden is afflicted by body-lice and fleas, as a result of better housing standards. Head-lice decreased after the Second World War, probably as a consequence of the use of powerful insecticides, but in the last few decades they have become common again. We have greater geographical mobility today and we also spend more time in institutions; children especially infect each other in day-care centres, schools, and leisure centres. The rapid spread of lice is problematic. Today resistant head-lice have been observed as well.

There are many species of both fleas and lice. Through the centuries there have also been different ways of keeping the vermin down: flea catchers, flea nets, cold, and herbs are just a few examples. A louse comb is one way to get rid of head-lice, and it is still used today. Sabadilla vinegar is also associated by many people with head-lice. Body-lice could be brushed off and bedbugs could be smoked out with sulphur, formalin, or prussic acid.

Lice have not only been considered to carry infections; they have also been believed to be a cure for diseases such as rickets and poor appetite.

Margit was tormented not just by the itching of the lice, but also by the shame it meant for a "nice girl" to get lice. The sense of shame was more difficult to eradicate than the lice, but in recent years, when lice have come back, the attitude seems to have changed – at least among children who visit Skansen.

Following the example of the prophet

On toothbrushes and dental care in the East and West

The cancer doctor Jerzy Einhorn describes his experience of how important it was to wash and brush one's teeth in the concentration camp. What applied even in the most depressing of settings in the 1940s, however, has a rather short tradition in Western culture. If we take dental hygiene as an example, there are also great differences between "East" and "West" in historical times. While there is archaeological evidence of toothbrushes and similar objects in many classical cultures such as China, India, Egypt, Greece, and so on, the known finds for Western culture go back no further than the late sixteenth century. In Europe, knowledge of dental hygiene probably disappeared in the age of the great migrations, whereas the Arabian cultural sphere maintained it at a good level. Interest was intensified with the prophet Muhammad. He took good care of his teeth, and until his death he always brushed them before praying. His personal way of life became an example for believers. In the Arabian cultural sphere it was also possible to obtain suitable toothbrushes from nature, the twigs known as siwak/misswak, which have "built-in toothpaste", that is, refreshing substances. They are still used as toothbrushes among Muslims today.

Many powerful Westerners are known for their bad teeth. This shows a lack of knowledge of dental care, but also that poor dental status is in large measure a disease caused by a luxurious lifestyle, with sugar in food being an important factor. Doctors and dentists scarcely did any preventive dental care, concentrating instead on filling cavities and replacing lost teeth. The growing need of dental care in Europe developed first in France in the mid-eighteenth century. A pioneer in Sweden was the dentist Joël Assur (1753–1837). His book is a good reflection of the level of knowledge at the time and the advice given about dental care.

In 1819 a new book about dental care appeared in Sweden, and yet another one in 1849. The information in the three books shows that the dental care emerging in Sweden in the nineteenth century was a concern limited to the upper class. In the late nineteenth century, however, a trained cadre of dentists and philanthropists started an in-

formation campaign to achieve good dental care for all citizens. Among the enthusiasts we find Lisen Bonnier, and the lobbying later led to the introduction of dental care in Swedish elementary schools.

What schoolchildren learned about dental care in the 1910s is rather like today's information. A reform of dental care was implemented at the end of the 1930s, an inalienable element of the new welfare state. The expanding dental care in the early twentieth century was also favoured by important discoveries, such as plastic for toothbrushes and fluoride.

One may also wonder why the spread of elementary dental hygiene took so long in Sweden. However, the introduction of school dental care was in phase with the actual development of the need, since caries was and is primarily a lifestyle disease. Oral hygiene is to some extent also hedged with taboo, which has scarcely favoured the spread of knowledge. Another explanation can possibly be found in religious mentality. What would Swedish dental hygiene have looked like if Jesus had not just washed people's feet but had also been a regular siwak user?

Susanne in the shower

A typically personal narrative

Today's Susannas spend much time in the bath and even more in the shower. Some of them also write to the Nordiska Museet to give open answers to intimate questions. Anyone interested in how young women's bodies become clean, in washing methods, procedures, and products for different parts of the body, does not need to spy. In the responses to the museum's questionnaire on Personal Hygiene, which was distributed in 1996 to a few hundred "ordinary people" in Sweden, the informants describe virtually everything.

One of the people who answered the questionnaire is called Susanne. She writes in great detail about how, where, and when she washes. She names the hygiene products she uses, how she looks after her hair and nails and how she puts on makeup. Bodily care is something that Susanne is competent in, something she can both do and describe. The

amount of time, water, and products available to her is striking, as is the free-spoken efficiency and rationality in her view of the body and dirt. In other narratives there are other experiences, and people who wash in completely different ways.

The female body has been considered particularly physical, and great attention has been devoted to the washing of the female body. There are two diametrically opposite meanings in narratives about baths, cleanliness, and the care of the body. One meaning can be linked to repression and confinement within a supposed femininity, and one can be linked to the women's struggle and to women's conquest of their own bodies and themselves. Many women have bathed before Susanne and made her bathing what it is today.

Women feel at home in washing and talking about their bodies, but their intensive body care, which has accelerated for a century, also seems to have caught on amongst men. Maintaining the outer surface has become a major concern in many contexts. In our days personal hygiene is perhaps more important than ever for our presentation of ourselves as individuals. Another feature that seems to be typical of our times is the interest in extremely intimate and realistic fiction, for example, in the form of reality television or "docusoaps". The narrative about personal hygiene is thus highly typical. Are the museum's narratives about washing a real soap opera, or is there something vital and concrete in ordinary people's experiences beyond stereotyped narratives and time-bound language?

Källor och litteratur

Vattnets renande och läkande kraft. Om hälsobrunnar, offerkällor och volontären Johan Lundin

Otryckta

Handlingar i Krigsarkivet, Nordiska museets arkiv, Riksarkivet, Slottsarkivet, Stockholms stadsarkiv, Stockholms stadsmuseums faktarum.

Tryckta

- Ahnlund, Nils 1922. Svinnegarns källa. *Rig*
Alfort, Philip 1842. *Handbok för brunnsгäster. Beskrifning öfver Sveriges förnämsta helsobrunnar*. Andra häftet. Stockholm
Bergmark, Matts 1964. *Bad och bot. Om vattnet som läkemedel och njutningsmedel*. Stockholm: Natur och Kultur
Björkqvist, Emma 1996. *Byggnadshistorien för Djurgårdsbrunn, brunnsinrättning och restaurang på Norra Djurgården från 1700-talet till idag*. Uppsats KV 104 VT 1996
Boken om Stockholm. I ord och bild. 1901. Stockholm: Nilsson & Berglings förlag
Bolin, Gunnar, Nils Östman, Tör Hedberg 1925. *Djurgården förr och nu*. Stockholm
Cramér, Margareta 2002. Djurgårdsbrunn i stöpsleven. *Djurgårdsbladet* 2002:2
Englund, Kay 1890. *Djurgården i ord och bild*. Stockholm: Gernandts boktryckeri-aktiebolag
Flentzberg, Anton 1909. Offerkällor och trefaldighetskällor. *Fataburen*
Stockholm: Nordiska museet
Hasselblad, Björn 1990. *Djurgårdsvandringar på norra och södra Djurgården*. Stockholm: Kungl. Djurgårdens förvaltning
Hodell, Björn 1946. *Djurgårdsbrunns värdshus – en gång ett stycke Europa*. Stockholm
Holme, Lotta 1996. *Konsten att göra barn raka. Ortopedi och vanförevård i Sverige till 1920*. Stockholm: Carlssons
Hjärne, Urban 1683. *Den lilla wattuprofwaren*. (Faksimilupplaga 1973.) Stockholm: Rediviva
Linné, Carl von 1953. *Levnadsordning vid en surbrunn*. (Akademisk avhandling under Linnés presidium Upsala 1761.) Uppsala: Svenska Linnésällskapet
Lundin, Claes, August Strindberg 1882. *Gamla Stockholm*. Stockholm: Jos. Seligmann & C:is förlag
Lundqvist, Nils 1829. *Stockholms stads historia*. Del III. Stockholm
Magnus, Olaus (1555) 1976. *Historia om de nordiska folken*. Tredje delen, sextonde boken. Stockholm: Gidlunds
Mansén, Elisabeth 2001. *Ett paradis på jorden. Om den svenska kurortskulturen 1680–1880*. Stockholm: Atlantis
Nilsson, Ulf 2003. Från vanförestalter till frakturkirurgi och nya leder. //

- Nils O. Sjöstrand (red.) *Ett sekel med läkaren i fokus: Läkarförbundet 1903–2003*. Stockholm: Sveriges läkarförbund
- Sahlgren, Jöran 1928. Porla brunn, en gammal offerkälla. *Fataburen*. Stockholm: Nordiska museet
- Sjöberg, N. 1911. Rituala bruk vid våra hälsokällor. *Fataburen*. Stockholm: Nordiska museet
- Thomé, Gustaf 1863. *Stockholmska promenader*. Stockholm
- Tillhagen, Carl-Herman 1997. *Vattens folklore. Säger och folktro kring bäckar, älvar, sjöar och hav*. Stockholm: Carlssons
- Troels-Lund, Troels 1932. *Dagligt liv i Norden på 1500-talet*. Del VI, VII. Stockholm: Bonnier
- Topografisk och Chemisk underrättelse om de på Kongl Djurgården varande Hälso-källor. 1787. *Läkaren och Naturforskaren*. Band VIII. Stockholm
- Å. M. 1908. En märklig trefaldighetskälla. *Fataburen*. Stockholm: Nordiska museet

Läkaren, hygien och äcklet

- Classen, Constance, David Howes and Anthony Synnott 1994. *Aroma : the cultural history of smell*. London: Routledge
- Corbin, Alain 1984, tysk övers. 1982. *Pestbauch und Blüten duft: Eine geschichte des Geruchss*. Berlin
- Miller, William Ian 1997. *The anatomy of disgust*. Cambridge, Mass., London: Harvard University Press
- Monin, Ernest 1885. *Essai sur les odeurs du corps humain*. Paris
- Stoddart, D. Michael 1990. *The scented ape: the biology and culture of human odour*. Cambridge, New York: Cambridge University Press

När Rya-Rya badade

Otryckta

- Frågelistor i Nordiska museets arkiv och i Folkminnesavdelningen vid Språk- och folkminnesinstitutet i Uppsala.

Tryckta

- Bergmark, Matts 1964. *Bad och bot. Om vattnet som läkemedel och njutningsmedel*. Stockholm: Natur och Kultur
- Christensson, Jakob 1999. Olof Abraham Robsahm. Läkare, linnean och badentusiast. *Svenska Linnésällskapets årsskrift 1998–1999*
- Kindblom, Inga 1995. *Badbus. Bad och badande före 1950*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet. (Rapport RAÄ och SHMM 1995:2)
- Larsson, Marianne 1988. Från badkostym till bikini. *Fataburen*. Stockholm: Nordiska museet
- Lo-Johansson, Ivar 1939. *Bara en mor*. Stockholm: Bonniers
- Malmberg, Denise 1991. *Skammens röda blomma? Menstruationen och den menstruerande kvinnan i svensk tradition*. Uppsala: Univ.

Pihl Atmer, Ann Katrin 2001. Så vissna rosorna på Sveas kinder. Kallbad och simning i idé och praktik 1750–1900. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 40, 2000. Stockholm

I hetluften. Svensk bastu som ideologi och praktik

- Bonde, Hans 2001. *Niels Bukh. En ideologisk biografi*. 1. Danmarks store ungdomsfører (1880–1939); 2. *Ikaros fra Ollerup* (1940–1959), København: Museum Tusculanum Forlag, Københavns Universitet
- Eriksson, Nils 1936. En bastudag och dess följder. *Riksföreningen för Gymnastikens främjande, Årsbok*
- Frykman, Jonas & Orvar Löfgren 1979. *Den kultiverade människan*. Lund: Liber Läromedel
- Frykman, Jonas & Orvar Löfgren (red.) 1985. *Modärna tider. Vision och vardag i folkhemmet*. Lund: Liber Läromedel
- Hammargren, Bo-Göran 2001. *Bastu och folkbad i Sverige 1868–1954*. Uppsats för påbyggnadskurs i etnologi. Stockholms universitet
- Holmström, Agne 1935. Effektiv bastupropaganda: Mellösa socken i Södermanland har byggt 14 bastur. *Riksföreningen för Gymnastikens främjande, Årsbok*
- Holmström, Agne 1936. Gymnastikfolkhögskolan just nu. *Riksföreningen för Gymnastikens främjande, Årsbok*
- Holmström, Agne 1935. En gymnastikhögskola i vardande. *Riksföreningen för Gymnastikens främjande, Årsbok*
- Löw, Helene & Lotta Nilsson 2001. Hets mot folkgrupp. *BRÅ Rapport 2001:7*. Stockholm: Fritzes
- Ottosson, Jan 1934. Badfrågan. En av vårt lands viktigaste kultur- och hälsofrågor. *Riksföreningen för Gymnastikens främjande, Årsbok*
- Ottosson, Jan 1935. Propagandaarbetet för folkbad på Sveriges landbygd. *Riksföreningen för Gymnastikens främjande, Årsbok*
- Ottosson, Jan 1937. Gymnasternas bastupropaganda i Sverige och dess resultat. *Riksföreningen för Gymnastikens främjande, Årsbok*
- Ottosson, Jan 1942. *Striden kring Lillsved. Protokoll och övriga handlingar. Sammanställda av Jan Ottosson*. Jönköping: Halls
- Svensson, Per 2001. *Svenska hem. En bok om hur vi bor och varför*. Stockholm: Bonnier fakta

Ut ur skiten! Om hygien i folkhemets bostadsfråga

Otryckta

- Interviewer 1983 utförda av Sven Jansson:
Albert Aronsson, VD Svenska Bostäder AB
Erik Norman, VD Stockholms hem AB
Torsten Henriksson, VD Göteborgs stads bostads AB
Interview 1999 utförd av Klas Ramberg:
Yngve Hedlund, SABO

Tryckta

- Ambjörnsson, Ronny 1988. *Den skötsamme arbetaren*. Stockholm: Carlssons
- Ambjörnsson, Ronny 2000. *Mitt förnamn är Ronny*. Stockholm: Albert Bonniers förlag
- Kubu, Mert 1997. *Albert Aronsson – samhällsbyggare*. Stockholm
- Hirdman, Yvonne 1989. *Att lägga livet tillrätta – studier i svensk folkhemspolitik*. Stockholm: Carlssons
- Ramberg, Klas 2000. *Allmännyttan. Vålfärdsbygge 1850–2000*. Stockholm: Byggförlaget
- Ramberg, Klas 2002. Ut ur skiten. Om kontinuitet och förändring i folkhemets bostadsfråga. *Folkhemmet. En utställning om konst, arkitektur och politik från 1930-tal till idag*. Utställningskatalog. Tumba
- Ristilampi, Per-Markku 1994. *Rosengård och den svarta poesin. En studie av modern annorlundabet*. Stockholm/Stehag: Symposion
- Sax, Ulrika 1989. *Den vita staden. Hammarbyhöjden under 50 år*. Stockholm
- Svensson, Per 2002. *Svenska hem. En bok om hur vi bor och varför*. Stockholm: Bonnier fakta
- Söderlind, Jerker 1998. *Stadens renässans. Från särbälle till sambälle. Om närhetsprincipen i stadsplaneringen*. Stockholm: SNS förlag
- Thompson, Michael 1979. *Rubbish Theory – the creation destruction of value*. Oxford: Oxford U. P
- Zintcenko, Lennart 2003. *Stadens tidsbilder. Om minnen, erfarenheter och förväntningar utifrån stadens omvandlingar i Sverige 1880–1990*. Göteborg

Loppor och löss går igen

Otryckta

- Intervju med Jan Jungerstam, Anticimex Stockholm, december 2003
- Information från Internet:
- Smittskyddsinstitutet. www.smittskyddsinstitutet.se
- Netdoktor. www.netdoktor.passagen.se
- Läkemedelsverket. www.mpa.se
- Anticimex. www.anticimex.se
- Föräldrakanalen. www.kanalen.org

Tryckta

- Apotekets råd om huvudlöss*. 2001
- Bergman, Olle 2003. *Familjens handbok om fästingar, loppor och löss*. Stockholm: Wahlström och Widstrand
- Brick-Lindroth, Gunvor och Lars Lundqvist 1989. Löss och människor. *Fauna och flora* 6/1989
- Bäckström Lerneby, Johanna 2001. Vägglöss på frammarsch. *GP bostad* 2001-09-08
- Ekman, L. 1923. *Sättet att utrota loppor och löss, råttor och möss*. Stockholm: Samhällsnyttan
- Fasth, Eva-Maria 2000. Vägglössen är tillbaka. *Vår bostad* 10/2000

- Harrison, Dick 2000. *Stora döden: den värsta katastrof som drabbat Europa*. Stockholm: Ordfront
- Hartley, Karen 2002. *Huvudlöss*. Skällinge: Beta Pedagog
- Jacobsson, Lisa 2003. Information om luskam och liniment kan stoppa lössen. *Dagens medicin* 50/2003
- Johnsson, Pehr 1936. *Allmogehygien i äldre tider: några kulturbilder*. Eksjö
- Krusenstjerna, Agnes 2003. *Kvinnogatan*. Viborg: Albert Bonniers förlag
- Levander, Lars 1946. *Barnavård i övre Dalarne vid 1800-talets mitt*. Stockholm: Lantbruksförbundets tidskrift
- Lindgren, Astrid 1998. *Madicken och Junibäckens Pims*. Stockholm: Rabén & Sjögren
- Nordström, Ludvig 1938. *Lort-Sverige*. Stockholm: Kooperativa förbundet
- Rehnberg, Mats (red.) 1947. *Statarminnen*. Stockholm: Nordiska museet
- Rosander, Eva 1970. Loppor och löss, råttor och möss. *Fataburen*. Stockholm: Nordiska museet
- Tillhagen, Carl-Herman 1958. *Folklig läkekonst*. Stockholm: Nordiska museet
- Thorsell, Walborg och Håkan Tunón 2001. Löss, loppor och annan ohyra – bekämpningsmedel i Sverige förr och nu. *Studia etnobiologica* 7. Uppsala : Swedish Biodiversity Centre (Centrum för biologisk mångfald)
- Tullgren, Albert 1918. *Våra insekter såsom sjukdomsspridare*. Stockholm: Åhlén och Åkerlund

I profetens efterföljd. Om tandborstar och tandvård i öst och väst

- Amstrong, Karen 2003. *Muhammed en biografi*. Stockholm: Bokförlaget Forum
- Assur, Joël 1799. *Korrt underrättelse om de mäst vanliga Tand-Sjukdomar*. Stockholm
- Behne, Adolf 1937. *Läkaren i konsten. En medicinsk bildatlas med beledsagande konsthistorisk text*. Stockholm: Facklitteratur
- Berg, Jonas 1991. *I skrattspeglarn. Sed & osed i 1890-talets skämtteckningar*. Stockholm: Svenska Dagbladets förlag AB
- Branrup-Wognsen, Thure 1935. *Svenska tandläkarsällskapets historia. På sällskapets uppdrag utarbetad till dess 75-årsjubileum 21 november 1935*. Stockholm
- Carey, John (red.) 2002. *Öjenvidner til historien. Begivenheder gennem 2 500 år fortalt af dem, der så det ske*. Til dansk av Hans Chr. Dahlerup. Köpenhamn: P.Haase & Söns forlag
- Danielsson/Ollmark/Wirsén/Wänblad 2003. *Rut & Knut tittar ut på kroppen. Tandtroll och skelett*. Stockholm: Rabén & Sjögren
- Englund, Peter 2003. *Tystnadens historia och andra essäer*. Stockholm: Atlantis
- Erikson, Marianne 1970. Personlig hygien. *Fataburen*
- Folkskolestyrelsens cirkulär om tändernas vård*. U.å.
- Fougelberg, Erik Leonard 1849. *Tändernas vård och skötsel samt behandling vid tand- och tandkörtslidande; jemte anatomisk beskrifning om människans tänder. Efter så väl ut- som inländska författare sammandragen och utgifven*. Stockholm
- Gedin, Per I. 2003. *Litteraturens örtagårdsmästare*. Karl Otto Bonnier och hans tid. Stockholm: Albert Bonniers förlag

- Hibbert, Christopher 1987. *The English. A Social History 1066–1945*. London: Guild publishing
- Hoffmann-Axthelm, Walter 1981. *History of dentistry*. Chicago: Quintessence
- Klein, Barbro 2003. Nm 223 Personlig hygien. Reflektioner kring frågelistor, meddelarsvar och vetenskap. // Nilsson/Waldetoft/Westergren 2003 (red.). *Frågelist och berättarglädje. Om frågelistor som forskningsmetod och folklig genre*. Stockholm: Nordiska museets förlag
- Kock, Wolfram (red.) 1963. *Medicinalväsendet i Sverige 1813–1962. Utgiven med anledning av Kungl. Medicinalstyrelsens 300-årsjubileum*. Stockholm: AB Nordiska Bokhandels Förlag
- Ramberg, Harald 1913. *Tandläkekonstens utövande i Sverige från äldsta tider t.o.m. 1861*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söner
- Ring, Malvin E. 1985. *Dentistry – an illustrated history*. New York: Abrams
- Persson, Bengt-Arne 1960. Tandborsten. *Kulturens årsbok*
- Proskauer, Curt & Fritz H. Witt 1962. *Bildgeschichte der Zahnheilkunde. Zeugnisse aus 5 Jahrtausenden*. Köln: Verlag M. DuMont Schauberg
- Tillhagen, Carl-Herman 1962. *Folklig läkekonst*. Stockholm: LT:s förlag
- Wejlander, Magnus Didrik 1819. *Några allmänna enkla Reglor för Tändernas Bibebållande*. Malmö
- Wessler, Johan 1901. *Sveriges afidne tandläkare. Anteckningar och minnen samlade af*. Stockhom
- Woodforde, John 1968. *The Strange Story of False Teeth*. London: Routledge & Kegan Paul

Susanne i duschen. En typiskt personlig berättelse

Otryckta

Nordiska museets arkiv: svar på frågelista Nm 223 Personlig hygien.

Tryckta

- Faludi, Susan 2000. *Ställd. Förräderiet mot mannen*. I översättning av Boo Cassel. Stockholm: Ordfront
- Frykman, Jonas & Orvar Löfgren 1979. *Den kultiverade människan*. Lund: Liber Läromedel
- Johannisson, Karin 1994. *Den mörka kontinenten. Kvinnan, medicinen och fin-desiède*. Stockholm: Norstedts
- Martinson, Moa 1933. *Kvinnor och äppelträd*. Stockholm: Bonnier
- Malmsten, Bodil 1987. Tack för tipset jag nästan dog. // Lena Persson (red.) *Folkhemsprinsessorna. Om att växa upp på 50-talet*. Johanneshov: Hammarström & Åberg
- Nilsson Bo G., Dan Waldetoft, Christina Westergren (red.) 2003. *Frågelist och berättarglädje. Om frågelistor som forskningsmetod och folklig genre*. Stockholm: Nordiska museets förlag
- Rosengren, Annette 2003. *Mellan ilska och bopp. Om hemlöshet, droger och kvinnor*. Stockholm: Carlsson i samarbete med Stockholms stadsmission

Vi tvättar oss som aldrig förr. 1900-talets hygien har varit en väg till hälsa, en ny kunskap om smitta och sjukdomsorsaker. Men hygien kan också vara ett sätt att ordna världen. Har våra vardagliga ritualer spår av olika tiders föreställningar om rätt och fel, om kroppen och själen, om vattnet och naturen, om skam, äckel och sinnlig njutning? Vet vi vad vi tvättar bort med våra lättillgängliga produkter i våra väl fungerande badrum? Vad gör badet till en hälsokur, en umgängesform eller ett äventyr?

Fataburen 2004 innehåller tio artiklar där forskare och museimän skriver om en betydelsefull del av vardagen och kulturhistorien. Minst tio personer presenteras – levande, ihågkomna eller påhittade. I deras syn på hygien och i deras tvättande av sig själva finns både kortsiktiga mål och en djupare mening.

ISSN 0348 971 X

ISBN 91 7108 494 0

NORDISKA MUSEETS FÖRLAG

